Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 58 (16832)

2004 чылдың апрель 8, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 16.30. Садар өртээ 3 рубль.

Айыткалды кайда-даа чугаалажып турар

Культура амыдыралы, чоннуң бурунгу чаагай чаңчылдарын катап оттурарының айтырыглары Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында АЙЫКАЛЫНДА база онзагай черни ээлеп турар. Ынчангаш культура ажылдакчылары ук документ-биле таныжып турар. Бо удаада бис Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң бөлүк ажылдакчылары ук документиден боттарынга хамаарышкан чүүлдерни номчуп, сайгарып турда, чеде бердивис.

Ооң-биле капсырлаштыр олар ажылдап турары Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң тургустунга-ла 75 чыл болур байырлалын бо чылын май 13-те эрттирер деп турар. Ынчангаш АЙЫТКАЛДА культурага хамаарышкан айтырыгларны улуг сонуургал-биле катап-катап номчуп турар болдулар.

Борис БОРБААНАЙ.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) музейде улуг кадагалакчы Вероника Ооржак, улуг эртем ажылдакчызы Людмила Куулар, фондулар салбырының эргелекчизи Роланда Ховалыг, саналга секторунуң эргелекчизи Урана Нурзат, улуг кадагалакчы Ирина Лантухова.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

ДААРТА — СУББОТНИК, УТПААЛЫҢАР!

Апрель 7-де Улусчу чогаадылга бажыңынга **апрель 9-та, пятницада,** найысылалга субботник эрттиреринiң талазыбиле хурал болган. Аңаа ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт, Кызыл хоорай чагыргазының ажылдакчылары база найысылалдың өөредилге болгаш албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары киришкен.

Хоорайның чаагайжыдылгазы болгаш санитарлыг арыглаашкынын чедип алыр сорулгалыг чоруттунар субботниктерге девискээр үлелгезинге хамаарыштыр бо чылын өскерилге чок. Коллективтер мурнуку чылдарда быжыглаттынган девискээрлеринге хевээр ажылдаар, олуртур ыяштар талазыбиле хоорай чагыргазында тускай штабка чагыгларны баш удур киирерин Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак дыңнаткан. Машинага чүдүрген бокту хоорайның чүгле чаңгыс улуг бок төгер черинче сөөртүрүн база ылавылап сагындырган.

Апрель 9-та субботникче кижи бүрүзүн, өг-бүле бүрүзүн кыйгырып тура, хоорайывыс көрүштүг, чараш, арыг-силиг болуру чүгле боттарывыстан хамааржыр дээрзин база утпаалыңар.

Бистиң корр.

Чагыдылга — 2004

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразынга «Шын» солуннуң чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейни чарлап тур бис. 2004 чылдың бирги чартыында чагыдылга МӨӨРЕЙИНИҢ негелделери мындыг:

Кожууннар аайы-биле даңзы коштунган	Негелделери	Шаңналдары
3000-дан 4000 чедир өреге	1500-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 1-ги шаңнал — 3000-3000 рубль;
2000-дан 3000 чедир өреге	1000-дан өрү чагыдылгалыг турары албан	Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль;
1000-дан 2000 чедир өреге	700-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 3-кү шаңнал — 1000 рубль;
1000 чедир өреге	300-тен өрү чагыдылгалыг турары албан	Бир 4-кү шаңнал—500 рубль;
«Шын» солунга бердингени» дээш	Чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өг-бүлелерге	— 500 рубль.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээдыңнадыынга дүүштүр "Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алыкчыларының адын солун арнынга чырыдып шаңнап-мактаары көрдүнген.

Редколлегия.

Биче бизнес

ОНУ ХӨГЖҮДЕРИ ЧУГУЛА

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың биче бизнес адырынга сүме кадар ачы-дузаны хөгжүдер талазы-биле апрель 2-де эрткен семинар хуралдың ажылынга киришкен. Тыванның сайгарлыкчылары, ТывКУ-нуң студентилери илеткелдерни улуг кичээнгей-биле сонуургаан болгаш хөй санныг айтырыгларны салган.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.В.Кара-оол хуралды ажыткаш, сүме кадар ачы-дузаны хөгжүдериниң, биче бизнесте административтиг шаптараазыннарны чайладырының эргежок чугулазын демдеглээн.

ТР-ниң Садыг яамызының специалистериниң санаанын езугаар алырга, сайгарлыкчыларны контрольдап турар органнар — үндүрүг, санэпидхайгаарал албан черлериниң ажылдакчылары, өртчүлер болгаш өскелер-даа бот-бодун солчуп, бүдүн айда 23 хүн иштинде сайгарлыкчыларны контрольдап турары илерээн. Федералдыг болгаш тус чер эрге-чагыргалары биче бизнеске административтиг шаптараазыннарны чайладырынче кичээнгейни угландырар.

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак Россияда бүдүрүп турар продукцияларның 70 ажыг хуузун берип турар биче бизнести хөгжүдериниң эргежок чугулазын демдеглээш, чурттуң удуртукчуларының мурнунда тургустунган сорулгаларны таныштырган.

Новокузнецк хоорайда биче бизнести хөгжүдер фондунуң директору В.Барыльников солун илеткелди кылгаш, фондуну тургускан дуржулгазы-биле чыылганнарны таныштырган.Ук фонд бодунуң ажыктыын көргүскен, Кемерово обласка биче бизнести деткиир инфраструктураны калбарткан. Бизнесте тыпты берген «менеджмент», «менеджер», «консалтинг» деп даштыкы сөстерни фондунуң акшаландырыышкын төлевилелдериниң начальниги М.Левиус билдингири-биле тайылбырлап берген. Новокузнецкиде сайгарлыкчыларны интеллектуалдыг деткиир фондунуң директору Н.Урбанның илеткели чыылганнарның улуг сонуургалын болдурган. Төпте тургускан «бизнес-инкубатор» эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга бизнес-план тургузарынга дузалап, саң-хөө-юридиктиг сүмелерни берип турар. Ооң ачызында үндүрүг онаарынга дыка хөй чиигелделерни тургускан, а аренда болгаш оргтехника шуут халас бооп турар.

Республика эрге-чагыргаларының биче бизнести хөгжүдеринче чүткүлү аалчыларны өөрткен.

Альберт ХОМУШКУ.

2004 чылдың II-ги кварталында «Шын» солуннуң чагыдылгазы уламчылап турар.

Кожууннарга чагыдар өртектери:

хууда чагыдыкчыларга:
3 айда — 139 рубль;
пенсионерлерге чиигелделиг:
3 айда — 105 рубль;
организацияларга:
3 айда — 169 рубль.

Кызыл хоорайның чурттакчыларынга:

3 айда — 124 рубль;
пенсионерлерге — 108 рубль;
организацияларга — 153 рубль.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Кызыл хоорайның чурттакчыларының кичээнгейинге!

«Шын» солунну үезинде чагыдып ап шыдаваан чурттакчыларга хоорайның 18 киоскилеринде номчукчуларга садары-биле 350 экземпляр солунну немей үндүрген.

Киоскилерден "Шын" солуннуң номер бүрүзүн садып ап, номчуп болур силер!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназының дугайында

2004 чылдың апрель 1 № 332 Кызыл хоорай

Россия-моол күрүне кызыгаарын камгалаарынга болгаш республиканың девискээринге кызыгаар чурумун тударынга контрольду күштелдиреринге эргежок чугула байдалдарны тургузар сорулга-биле "Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының дугайында" Россия Федерациязының Хоойлузунга өскерилгелер база немелделер киирер дугайында" 2002 чылдың декабрь 24-те №178 Федералдыг хоойлуну күүседир дээш Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Кызыгаар зоназынче кирип турар девискээрлерни:

Кызыл-Хая, Мугур-Аксы, Саглы, Солчур, Хандагайты, Торгалыг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа, О-Шынаа, Ак-Эрик, Качык чурттакчылыг черлерни;

Эрзин кожууннуң Тере-Хөл, Тес-Хем кожууннуң Шара-Нуур хөлдерин;

"Үш-Белдир" курортту;

Улаатай, Тарыс аржаанларны;

Дус-Даг дус уургайын;

Федералдыг, республика болгаш муниципалдыг ужурдузалыг оруктарны, а ол ышкаш суг ажыглал черлерин, шажын езу-чаңчылдарын эрттирер черлерни үндүр санавышаан, Россия Федерациязының күрүне кызыгаарындан Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Тес-Хем, Эрзин болгаш Тере-Хөл кожууннарның девискээринче 25 километр ханы хемчээлге Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар.

2. Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназынга кызыгаар чурумунуң саналдап киирип турары Дүрүмүн бадылаар.

3. Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын тургузар талазы-биле саналдап киирип турары хемчеглерни бадылаар.

4. Кызыгаар чоогунуң кожууннарының чагырга черлериниң удуртукчуларынга 2061 шериг кезээниң командылалы-биле кады ай хуусаада кызыгаар зоназының тыл кызыгаарының хемчээлин тодарадырын база кызыгаар зоназынче кирип турар оруктарга, бүдүрүлге, көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа ажыл-чорудулгалыг районнарга "Кызыгаар зоназы, кирери эрттирилге езугаар" деп орус болгаш тыва дылдарга сагындырыг демдектерни тургузарын, оларны чогуур байдалга тургузарын хандырарын сүмелээр.

5. "Тыванын агаар шугумнары" күрүнеиң федералдыг каттышкан бүдүрүлгезинге Кызыл хоорайның аэропортунга Тыва Республиканың кызыгаар зоназынче агаар транспортубиле чоруур хамаатыларның документилерин хынаар талазыбиле кызыгаар нарядтарын тургузар төлевир чок үндезинге бажың аңгылап бээрин сүмелээр.

6. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында хөй-ниитиниң Айыыл чок чоруунуң чөвүлелиниң аппарады, Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы ай хуусаада "Тыва Республикага кызыгаар зоназының дугайында" Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга бадыладырыбиле киирер.

7. Тыва Республиканың Чазааның "Тыва Республиканың девискээринге кызыгаар зоназын киирериниң дугайында" 1994 чылдың сентябрь 15-те № 384 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

8. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

9. Бо доктаал 2004 чылдың июнь 1-ден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылда часкы үерни озал-ондак чок эрттирер талазыбиле хемчеглер дугайында

2004 чылдың апрель 3 № 343 Кызыл хоорай

2004 чылдың часкы үезинде часкы үерни озал-ондак чок эрттирер, бооп болгу дег онза байдалдарның айыылын кудуладыр болгаш уржуктарын чиигедир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылдың часкы үезинде үер байдалының дугайында Тыва Республиканың хамааты камгалал херектериниң болгаш онза байдалдар талазыбиле сайыды Э.Д.Байыр-оолдуң информациязын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың девискээринге 2004 чылда часкы үерни озал-ондак чок эрттирер талазы-биле хемчеглерни бадылаар (кожуп каан).

3. Кожууннарның болгаш хоорайларның чагырга черлериниң удуртукчуларынга:

— айыттынган хемчеглер езугаар үерге удур сагындырыглыг бөлүк хемчеглерни чогуур үезинде чорударын;

— Россияның онза болуушкуннар талазы-биле системазының кожууннар болгаш хоорайлар звеноларының күжүн база бар хөреңгилерин белеткээрин;

оларны бооп болгу дег онзагай байдалдарының уржуктарын чайладырынче хаара тударын;

— часкы үерлээшкин үезинде болу берип болур онза байдалдарны чайладырынга саң-хөө, материал-техниктиг, кывар-чаар материалдарның, аъш-чемниң курлавырларын четчири-биле тургузарын сүмелээр.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының бүдүрүлге инфраструктуразының, онза байдалдарны сагындырарының болгаш чайладырының килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарынга АЖЫК ЧАГАА

Тыва Республиканың Улуг Хуралының кайы-даа палаталарының хүндүлүг депутаттары!

Чогуур органнарга киирген мээң дилээм деткимче албаанынга холбаштыр чүгле силерге эвес, харын өскелерге-даа дыңналы бээр боор деп бодааш, бо ажык чагааны бижиир ужурга таварыштым.

Чугаа болза чамдык экстремистерниң халдап турары тыва улустуң алдарының болгаш төлептиг чоруунуң дугайында бооп турар.

120 чыл бурунгаар амгы Сүт-Хөл кожууннуң, өске-даа чамдык кожууннарның девискээрлеринге даштыкы эжелекчилерге болгаш тус черниң дарлакчыларынга удур ооң чүс чылдардагы демиселинге балалбас исти арттырган болгаш тыва улустуң национал байлаа бооп арткан 60 маадырларның тура халыышкыны диңмиреп үнген. 2003 чылдың июльда чоннуң патриоттуг улуг көдүрлүүшкүн-биле уткааны юбилей хемчеглери-даа эрткен.

Тыва улус кандыг-даа үелерде хосталгаже, чөптүг чорукче болгаш аас-кежиинче улустарның чүткүлдериниң сүлдези апарган бодунуң маадырларының чырык тураскаалын арыг камгалап, Степан Разинниң, Емельян Пугачевтуң, Салават Юлаевтиң дугайында тураскаалдар дег сактып чоруур.

Дарлатканнарны, даштыкы эжелекчилерге, тус черниң хан сорар феодалдарынга удур демиселди болгаш шаажылаттырып, баштарын кестиргеш, Тыванын арт-сыннарынга астырган кижилерниң адрезинге тус черниң "Риск-информ" болгаш "Риск" солуннарының нүүлдээшкиннери болгаш каргаашкыннары национал угаан-медерелге хора чедирип,байдалды чидиглендирип турар.

2003 чылдың июль 18-24-ги №14 "Риск" солундан мындыг чүдек-бужар, базынган одуругларны номчуп болур: "60 дургуннар (коммунистерниң "маадырлар" деп адаан кижилери) кайнаардаа дезип четтикпээннер. Чөөн Тыванын (Амбын кожууннуң) ынчаардагы чазаа агрессчи хөделиишкиннерде... «Тыванын бүгү чонунга айыылдың диргелип келгенин көргеш» 1883 чылда Чөөн Тывадан рекруттарны — дайынчыларны чыггаш, дайын кылыры-биле Хемчик черже чоруткан, олар каш-ла хонук иштинде бандитизмниң өзээн чылча шапкан, арткан дээрбечилерни Хемчиктиң янзы-бүрү булуннарынче тарады сывырыпкаш, доозазын тудуп алган болгаш ол үениң хоойлузу-биле хемчег онааган...

...Июль 26-да республика "60 маадырларның тура халыышкыны" дээр 120 чылдың юбилейин көстүп көрбээн көдүрлүүшкүн-биле демдеглээринге белеткенип турар...

... Чаа көстүп келген бо "национал байырлалды" тываларның хөй кезии ажыы-биле деткивейн турары элдептиг-дир".

А декабрьда үнген №19 солунда олар боттарының кара сагыжын "60 маадырлар" деп меге ат-биле, организастаан кемхерек үүлгедир бөлүктериниң ажыл-чорудулгазын эде көөр материал кылдыр үндүрген.

2004 чылдың март 2-де үнген №8 "Риск информ" солунда олар улам дажаарап, хоп-нүүлүн, бастыышкынын бадыткаан: "Чоннуң кайгалдар деп адааны мал оорлаар дээрбечилер чонну кезээде коргудуп келгеннер. Көшкүн араттарны бастып өлүрбүшаан, олар Урянхай крайның чурттакчыларын дорамчылап база базынмышаан, коргудуп турганнар. Совет үеде кайгалдарның болгаш берзенипкен хаанчыгаштарның аразында бооп турган өжээн негээшкиннерин улустуң тура халыышкыны кылдыр бедиди көрген, а бо хүннерде ол мал оорларын чоннуң маадырлары кылдыр мактап турар".

Төөгү эртемнериниң доктору, Иркутскиде профессор В.И.Дуловтуң "Тыванын социал-экономиктиг төөгүзү" деп номунуң 264, 307 арыннарындан (Москва, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының ном үндүрер чери, 1956 чыл) база "Тыванын төөгүзүнүң" (Новосибирск, "Эртем" деп ном үндүрер чер. 2001 чылда парлап үндүрген) 295-304 арыннарындан XIX үс чылда Тывага национал-хосталгалыг шимчээшкинниң байдалын тодаргай билип алыр бис, а кара сагыштыг, хопчулар ындыг эвес-тир.

(Уланчызы 5-ки арында).

ПЕНСИЯ ЭРГЕЛЕРИ — СИЛЕРНИҢ ХОЛУҢАРДА

Россияның Пенсия фондузу эрткен чылдан эгелеп чаа пенсия реформазынга дүүштүр камгаладылгалыг кижилериң хуузунда агар санынче дадывыр шилчидилгезиниң медээлерин көргүскен чагаа-дыңнадыгларны чоруткан. Ол ажылдың кол сорулгазы – хамааты бүрүзү бодунуң агар санында чыгдынган дадывырны шын санап, каяа, канчаар шыгжап алыр болза, бодунга ажыктыг болурун санап билиринче угланган. Хоойлужудулга езугаар ажылдап турар хамааты ажыл берикчизинден (удуртукчудан) ап турар пенсия эргелериниң дугайында медээни алыр эргелиг.

Сонуургалдыг кижи бүрүзү ажыл берикчизинден (удуртукчудан) ооң хуузунда агар санынче шилчиттинген пенсиязының чыылдазының хемчээлин база камгаладылга дадывырының дугайында негээр эргелиг. Бир эвес ажыл берикчизи (удуртукчу) камгаладылга дадывырын шилчиткен дугайында медээниң хоолгазын бербес болза, хамааты чылда бир катап Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырындан медээни ап болур. Оон аңгыда, 2003 чылда ажылдап турган камгаладылгалыг хамаатыларның агар санында медээлерин Россияның Пенсия фондузу 2004 чылдың июль 1-ден берип эгелээр. Ынчангаш камгаладылгалыг кижи бүрүзү бодунуң келир үеде пенсиязы дээш сагыш салыр апаар.

Бир эвес силер Россияның Пенсия фондузундан чагаадыңнадыглар алырыңарга, ында кандыг-даа бижимел чок, азы хөй эвес каш түңнүг дадывыр салып каан болза, чүнү канчаар силер? Бир-ле дугаарында айтырыгны ажыл берикчизинге (удуртукчуга) тургузар апаар силер. Чүге дизе силерниң хууда агар саныңарже шын медээлерни үезинде бээр харыысалганы ол хүлээнип турар.

Кижи бүрүзүнүң хуузунда агар санынче медээлерни ажыл берикчизи (удуртукчу) Пенсия фондузунуң салбырынче чыл санында март 1-ге чедир киирген турар. Ол хуусаадан орайтай бээр болза, буруулуг кижилерге шилчидер ужурлуг ниити түңүнге 10 хууну торгаал кылдыр немей санаар, ол дээрге кончуг улуг акша болуру чугаажок.

Март төнүп турар, ынчалзадаа мынчага дээр республиканың 338 организациялары болгаш бүдүрүлге черлери Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырынче акша-хөреңги шилчиткен дугайында хуузунда медээлер бербейн турар. Ооң түңнелинде Пенсия фондузунуң ажылдакчыларынга ажылдап турар пенсионерлерге эде санажылга ажылдарын чорудары, эрткен чылын пенсияже үнген пенсионерлерге немей санажылганы (оларга бүдүн чылды санаваан болгай) база күш-ажыл пенсиязының мөөннеп чыыр кезээнче санажылганы кылыры берге болуп турар.

Ажылдап турган кижиниң организациязы ооң дугайында хуузунда медээни пенсия фондузунче шилчитпес болза, камгаладылгалыг кижи ол үениң пенсия эргелерин чидириптер, азы өскээр чугаалаарга, камгаладылга дадывырын шилчитпейн турган үези пенсия алыр эргени бербейн турар, харын-даа пенсиязының хемчээли эвээш болурунга магадылал улуг. Бо таварылгада чүгле камгаладылгалыг кижиниң ажылдап турар организациязы Пенсия фондузунче хуузунда медээлерни дужааган соонда, ооң пенсия эргези тургустунуп болур. Амгы үеде №19 аптека, "Таксопарк" биче бүдүрүлге, "Хем-Белдири" солуннуң редакциязы, дүлейлер ниитилелиниң эргелели, "Кызылтудуг-сервис", "Ремсельбурвод" ниитилелдери, "Ресагротехцентр" эргелели, республиканың дириг амытаннарның аарыгларынга удур ажыл чорудар станциязы, "Адвокаттар коллегиязы" нотариалдыг контора, №12 гаражтар кооперативи, "Надежда" ниитилел, Кызыл кожууннуң Баян-Кол, Каа-Хем суур чагыргалары, "Кошпаа" ниитилел, Тере-Хөлде чоннуң социал хандырылга төвү пенсия фондузунче бодунда ажылдап турар камгаладылгалыг хамаатыларның хуузунда медээлерин дужаавайн турар. Бир эвес бо организациялар камгаладылгалыг кижилер дээш хуузунда медээлерни дужаавас болза, отчеттуг үе эртерге, камгаладылга дадывырлары федералдыг бюджетче шилчиттинер. А организацияның камгаладылгалыг хамаатылары ол чылын ажыл стажы, камгаладылга дадывыры чок артканы ол.

Алла ХУРУМА,
РПФ-тиң Тыва Республикада салбырының даргазының оралакчызы.

ХАМЫКТЫҢ ТЫНЫ — ТАРАА

Часкы ажылдарга чүгле коллективтиг бүдүрүлгелер эвес, барык өреге саны Шагаан-Арыг хоорайда белеткени берген. Чаңгыс каът бажыңнарлыг кудумчулар-биле эртерге, соңгаларның шилдерин өттүр рассадалар дижиривис ногаан өзүмнер хүн карааннче чүткээнзиг турары солун-на. Өзүмнер хензиг черде сыңмарлашканзыг, сымыранганзыг. Частың чаагай чыды, ягаан өңү-биле олар эрткен-дүшкеннерни элдепсиндирер. Ынчалза-даа кол чемивис — тараа. Хамыктың тыны, шынап-ла, тараа.

"Шын" солуннуң корреспондентизи тургаш, тараа шөлдеринден чеже репортажтарны белеткеведим дээр. Ам-даа ук чаңчыл барык хевээр. Бо удаада агроном Н.К. Доспаңга ужурашкаш, ооң-биле часкы хову ажылдарынга белеткелге хамаарыштыр кыска чугаа кылдым. Николай Комбуевич — Улуг-Хем кожуун чагыргазының көдээ ажылагый эргелелиниң кол агроному. Ынчангаш харыылап турары девискээринде байдалды беш салаазы дег билир кижи. Папкада саазыннар-даа үжеп чытпас, бажы информация шыгжаан компьютер ышкаш. Айтырыг салырга-ла, кыска-кыска кылдыр харыылай шаап каар чорду.

—Кожуунда 34 тракторлардан 19, 40 сеялкадан 27, 28 андазындан 16 — белениниң шугумунда. Хууда ажыл-агыйлар часка эң дээре белеткенген. "Эйлиг-Хем", "Улуг-Хая", "Иштии-Хем" багай эвес байдалда. Часка белеткелдер чиик эвес, нарын талаларлыг. Четчир-чединмес чоруктарны керээлер, харылзаалар дамчыштыр шиитпирлеп тур бис. Күш четтинмейн турар айтырыглар баш ажыг—деп, ол тайылбырлады.

Улуг-Хемде үрезин барык чок. Ылаңгыя тус черге райончуттунган тараа культураларының курлавыры тургустунмаан. Ону четчелээринге эвээш эвес шаг-үе, каш чылдар албан негеттинер.Тыванның тараазындан хлеб быжырары болдунмас дээн үп-сап "дидирдидирлериң" тыпты бергени кара элдеп. "Алтайский", "Абаканский" деп бижиктерлиг шоодайларда далганнар бирги хереглелдернии болу берген. Ол дээрге "тараа-ла дээш", таварышкан-на үрезинни ажыглааш, көдээ ажыл-агыйның чижилгеленинге аштырып турарывыс бир демдээ. Ындыг түннел-биле эптежири шуут болдунмас. Тараажы-биле "ынчаар-мынчаар" ажылда дээри арай чиктиг. Ол боду база дуржулгалыг, харын-даа кижиден-даа артык. Аграр технология-биле болурчогууру-биле эл-хол болуру амдыызында сагыттынмайн турар. Ол, өске-даа айтырыглар-биле бир аай турушка келдивис.

—Эрткен чылын каңдаашкынныг изиг-халыындан сезингеш, тарылганы орайтаткан бис. Ынчангаш тараа улуг харга бастырды. Тайга эдээнде "Чодураа", "Торгалыг", "Иштии-Хем" көдээ ажыл-агыйлар часкы шык базырыышкыны-биле чергелештир чаштырылганы чорудар. Ынчангаш дүжүт ажаалдазын, солун болбайн канчаар, ук девискээрлериң тараажылары августа калбартыр. Шынаа, арга-арыг-биле шала ядыы ховушөлдер кожуунда эңдерик. Аңаа суггарылга четкизи бараан болур. Чижээ, "Эйлиг-Хем". Дагдан баткан хемнериң суун ында билдилиг ажыглап турар. Электри-биле чаашкынналдырар арга-шинек элээн кызырылган—деп, кол агроном чугаалады.

—Часак Даргазы Шериг-оол Ооржактың Айыткалында тараа-биле холбашкан чидиг ажылагыйжы айтырыгны канчаар чон билип ап тур ирги, Николай Комбуевич?—деп, айтырдым.

—Журналистер чаа чүүлге "чытчы ыт" дег болгай силер, дылыңар база чончу аан—дээш, ол каттыргаш, тайылбырлады.

Николай Доспаңның демдеглээни болза, Дарганың тараажылар, ногаажылар деткииринiң программазын билиишкин-биле хүлээп алган. Арыг-Үзүүнде Д.Х. Дугур-Серен, Хайыраканда М.С. Малбык-оол ышкаш тараажылар немежип ор. Эрткен чылын картофель республикага хирелиг турда, иштии-хемчилер гектардан-на 150-180 центнерни ажаап алды. Арыг-Бажы база бо талазы-биле шылгарап турган. Улуг-Хем, ында тараажылар, чон ийи билекти сывырнып каапкаш, бо частың чаагай хайыразын ажыглаар, тараа дээш туржур. Амданныг чаагай хлеб дугайын кижи саны бодап чоруур.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

Часкы хүннүң хайыразын ажыглаалы

ТАРЫЛГАГА БЕЛЕН СЕН БЕ?

Бо айтырыгга харыыны алыры-биле Сергей Шойгу аттыг Балгазын КУБ-ка келдим. Ийиги каттың ортузунда делгем өрээлде бүдүрүлгениң директорунуң ажылчын кабинеди. Иван Васильевич Чучевтиң ажыл хүнү эртенгинiң 6 шакта эгелээр. Бо бачым үеде ооң-биле кыска чугааны кылдым. Чугаавыс часкы хову ажылдарының дугайында болган. Хову ажылдарынга киржир техниканың артык кезектерин тыптынып, Саян ажып чорааш, Назароводан дүнекиниң ийи шакта келдим деп чугаалап олур.

— Часкы тарылга кампаниязынче кириптеринге бар-ла техникавыс белениниң шыйыында турупкан деп болур. Оларның аразында күчүлүг "Кировецтерниң" саны 20 хире. Солярканы амдан эгелеп киир сөөртүп эгелей берген. Мурнуку чылдарда тараа үрезини боттуң турган, харын-даа артыкшылдыын өскээр садып-саарып турдувус. Эрткен чылын дүжүдүвүстү өл хар дуй чаап кагды. Кандыг-даа аргаларны ажыглап тургаш, үрезин-не тып алзывысса, эрткен чылдарда ышкаш тараа культураларын 7 муң ажыг гектарга тарыыр бис. Чаңгыс-даа гектар тарылга шөлү кызырылбас. Хову ажылынга белеткелди бүзүрелдии-биле билип алыр деп бодазыңарза, ол ажыл-биле тудуш болгаш чоок кижилер, бригадирлерге ужурашканы дээре боор дидир.

МТМ-ге капитал септелгени эрткени-ле ол боор, тракторнуң шимчедикчизиниң шенелдезин кылып турда, мотор цегинге келдим. Бөлүк улус аразындан хереглээн кижимниң бирээзи №1 бригаданың бригадири Николай Николаевич Ефимовту тып алгаш чугаалажы бээримге, ол чоокта чаа-ла март 1-де 40 чыл болган күш-ажыл стажын демдеглээн болду. Чугаавыс база-ла чаңчылчаан айтырыг – часкы хову ажылдарының дугайы болган. Часкы хову ажылдарының кампаниязының канчаар доостурунуң дугайында бо хүннерде чугаалаары берге деп, бригадир демдегледи. Бергедежип турар айтырыывыс – тараа үрезини. 3 муң га черге чажар бис. Аңаа 540 тонна үрезин херек, №2 бригаданың тараа шөлдери барык бистии-биле деңг, оларга база ол-ла хире үрезин негеттинип турар. Ооң бригадири Андрей Николаевич Ефимов азы "биче Ефимов"-даа дээр болду.

№3-түң бригадири Мерген Көк-оолович Чооду бо бригадада тараа культураларын тарывышаан, мал чеминге кызылтасты 1200 га черге, хөй чылдыг сигенни, силос кылдыр тоорукту, рапсты 550 гага болбаазырадып чажып тарыыр. Бригадада 4 "кировецтер", 5 комбайн, 14 МТЗ тракторлар быжыглаттынган. Ынчангаш ук бригаданың ажылижи часкы сезондан эгелээш, дүжүт ажаалдазы доозулгуже чедир соксавас. Черле ынчаш МТМ-де мотор цеги, дарганнаар чер, токарь цеги, каңнаар, аккумулятор цеги, кожуг материалдар хереклелдерин септээр мастерская дээш, чүү чок дээрил. МТМ-ни долгандыр турар он шаа чиик машиналар бригадирлериң, механизаторларның хууда хөлгелери бооптур. Тараа шаңының ажылчыннарының, МТМ-ниң септекчилериниң дүштээр чери аъшчеми амданныг, арыг-силиг столоваязы бар.

Ээн кыштаан хову-шөлдер часкы чылыг, аяс хүннер-биле капсырлаштыр оттуп, машина-техниканың дааш-шимээни часкы сезон ажылдарының үезинде ховуну бир онзагай хевирже киире бээрге, тараажы кижиниң хей-аъды көдүрлүр, уттундурбас болгаш өөрүшкүлүг хүннериң үези ол. "Часкы хүн чылды чемгерер" деп чалгынныг сөстерни механизаторлар кайын уттур. Быжыг тура-соруктуг, ажылишчи хөөнүн кажан-даа салбас, Балгазынның тараажыларының эрестиг күзел-соруу бүдүп-ле турар болзун деп йөрээвестиң аргазы чок.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.

Таңды кожуун.

Тыванның 60 чылынга уткуштур

САКТЫЫШКЫН-НАРДАН ҮЗҮНДҮЛЕР

Тыва ССРЭ-ге каттыжар мурнунда тускай күрүне турган. Чону хуу ажылагыйлыг, хемнер баштарынга, тайга сыннарынга, хемнер, хөлдер кыдыынга ынчаар чурттап чораан. Олар хөй малдыг болгаш көшкүн амыдыралдыг болганындан чылда дөрт удаа көжүп чораан. Ынчан чоннуң амыдыралы 7 чүзүн азыраан малында, арга-арыгның аң-меңи-биле, кат-чимизи-биле, ооттүштер-биле эмненип, ынчаар-ла чурттап чорааннар.

Тывалар хүндүлээчел, найыралдыг, бот-боттарынга дузалажыр, кончуг биче сеткилдиг, ажы-төлүн ажылгыр-кежээ, улуг кижилерни хүндүлээр, оларның адын дорт адавас, ойзу адаар деп сургап чораан. Чон шоолуг арага ишпес, бичии хойтпак арагазын улуг кижилер ижер, а аныяк улус 40 хар чедир арага ишпес турган. Хереженкижилер төл бодарадыр кижилер болгаш арага шуут ишпес. Өлүп деп сөс чугаалавас, ону ойзу "кызыл-дустаан" азы "чок апарган", "аъдының бажы хоя берген" деп чугаалажыр, бижектээр, өлүрер деп сөстер шуут этпес. Ынчангы тыва чоннуң езу-чаңчылдары кончуг-ла эки чорду.

1941 чылдың та кайы айы чүве, Ак-Хем кыдыы, Чес-Булуң чонун чыып алгаш хуралдадып, ССРЭ-же герман фашистер халдаан-дыр, хоорай, суурларны чок кылып, калчаарап туруп берген. Ам сорулга — ССРЭ-ге дузалажыр. Дайынче баар оолдар билдириишкинден бижизин, Кызыл Шеригге дузалажып, чүнү-даа берип болур деп мындыг болган. 1943 чылда Кызыл-Тайга, Чес-Булуң, Кызаа-Шыгының аалдарынга даргалар келгеш: "Кызыл Шеригге дузаламчы херек, далган, тараа, чөкпек, саржаг, идик-хеп, лыжалар дээш, оон-даа өске чүүлдер херек. Кым чүнү шыдаарыл, дузалазын дээн. Оон авам Сереңмаа Ондар, аалдарның кадайлары Хапыш, Хорлуу, Хандок, Даваа сугларны чыып алгаш, алгыдан чолдак тоннар, адыр салаалыг хол-хаптары, кидис уктар даарап турган. Ачам Чанчып Ондар лыжаны хадыңдан, даяңгыыжын талдан чазап турар чүве. Ынчан ачам суму даргазы турган, хөй-ле ашактарны чыып алгаш, шериг херээнге өөредири ол ыйнаан, маршадып, ийи үстүп алгаш, "дайылдажып", ыяш боолары-биле аткылажып, үңгепсоюп хүнзээш келир. Ачамның тыва тонунуң мурну өл, кара малгаш кээр чүве. Мен ынчан Суг-Аксынга өөренип турган мен. Бисти күш-культура башкызы Көк-Хаа башкы өөредип, белеткеп турган.

Чес-Булуңга чайлаглап турувуста шериг хептиг улус келгеш, Кызыл Шеригге чааш аъттар херек, аъттардан чондан чыып көрүңер деп турганын бир сактыр мен. Тываларның малы чок эвес, тайгаладып, семирти салыпкан аъттарын тайгадан бадыргаш, ол улуска хүлээдип берип турган чүве. Бир билир чүвем, Тыва Республиканы ССРЭ-ге каттыштырар деп турар деп, Ондар Лопсан дарга-биле Хүрештиг-бей башкы улусту чыып алган, тайылбыр кылган турар. А 1944 чылдың октябрь айда Тока дарга баштаан кезек улус Москваже чорупкан деп турар. Ынчан тыва чон ССРЭ-ниң составынга каттышкан турган. Ынчан чон амыраан, ам-на трактор, чычаан, дириг-чурук (кино) деп чүвени көөрүвүс ол-дур дижип өөрүп турганнар.

1945 чылдың чазынында Суг-Аксының кырынга самолет ужуп келгеш, хөй-ле саазыннар октапкаш барган. Өөреникчилер, бистер, чыып алгаш номчуп көөрүвүске: "Дайын төнген. ССРЭ тиилээн. Тайбың, тайбың" деп бижип каан. Орта чон аажок-ла өөрээн. Улуг, бичии чон ураалап, амырап турар чүве. Оон кежээ клубка болган хуралга шериг хептиг дарга илеткел кылгаш: "Дайындан когараан улус украиннер, белорустар, мал-маган чок, чурттаар чер чок" деп дыңнадырга, ол когараан чонга мал-биле дузаламчы көргүзерин чон аазааш, кижи бүрүзү 2-3 чедир мал-маганны берип турган.

Тыванның ССРЭ-ге каттыжарынга чедир төрүттүнген херечилел чок азы кижи деп документ чок чораан чон болган. Кожуунувустуң бир Ондар Лопсан дээр даргазы бир-ле катап аалдарга келгеш, төрүттүнген херечилел кылып чор бис деп мындыг. Орта төрүттүнген чылы, айы, хүнү, ады, сумузу, адазының ады деп-ле тайылбырлап турлар. Чогум ону мээң 5 класс акым Тас-оолга бижидип ап олурарлар. Ынчан баштай ачам менден эгелеп алган. Ол хүнден эгелээш документилиг кижилер болдувус. Ынчан фамилия деп сөстү улус билбес турганы ол ыйнаан, ачам Ондар сумузунуң даргазы турган кижи-дир. Оозун бодааргa, Монгуш, Куулар, Сат деп сумулар турган хире. Кажан паспорт деп чүве алыр апарганда, чамдык улустуң фамилиялары аттар апарган.

1946-47 чылдарда чүве. Соңгулда болур, орта улуг даргаларны соңгуур, ынаар баарда херечилелин ап алыр деп мындыг. Ол үеде ачам суг Кызаа-Шыгынга чыткан улус. Эртен даң бажында ачам, авам шанактангаш, бичии уруун ап алгаш, Суг-Аксынче соңгуур дээш чорупканнар. Соңгулдадан келгеш: "Соңгулда деп чүве берге чүве-дир, кижи дээрге кизирт, оочурлаар. Уруглуг улустарны оочур чокка киирер" деп келгеннер. Авам бадылаптарга, уруун каш-даа кижи дилеп алгаш, бадылап турган болган. Чон аразында соңгулда деп чүвени дыка-ла сонуургап чугаалажыр турганнар. ССРЭ-ге каттышкан соонда баштай-ла МТС-тер тывылган. Ооң соонда-ла колхозтажыышкын эгелээн. Суурждуң амыдыралче кирер, чылыг бажыңга чурттаар, харын-даа Тока даргавыс : "Ыштыг кара өглерни узуткаар, бажыңнарга чурттаңар" деп чарлык-даа бооп турган.

ССРЭ үезинде эки-ле чурттап чордувус. Ам кончуг берге, колхоз, совхоз дүшкен, чурт хоозураан үеде улус, чон ажыл чок, ядыы-ядамык чурттап чорлар. Ам моон соңгаар кажан эки амыдырал келирин кижи билбес-тир.

Дудаа ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2004 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында

2004 чылдың март 24 № 305
Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның «2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түннелдериниң дугайында болгаш 2003 чылда ону эрттиреринiң дугайында» 2003 чылдың март 4-те №107 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелелиниң начальниги А.К. Ооржактың 2003 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түннелдериниң дугайында информациязын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Күртеххайгаарал эргелели, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының ОШАЧКИ эргелели тракторларның, боду чоруур машиналарның айыыл чок чоруунга салдар чедирер даштыкы чырык приборларының болгаш техниктиг байдалының өске-даа параметрлериниң барчогунче база бүдүн-бүрүнүнче улуг кичээнгейни салбышаан, оларның техниктиг байдалынга доктаамал контрольду организастаар талазы-биле хемчеглерни алыр.

3. Тыва Республиканың Чазааның 2002 чылдың сентябрь 24-те № 719 доктаалын езугаар бадылаан «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер дугайында Дүрүмге дүүштүр «Трактор» деп чижек атбиле профилактиктиг операцияны **2004 чылдың июнь 1-ден 30-ге чедир болгаш сентябрь 1-ден 30-ге чедир** үелерде эрттирер.

4. «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктүң составын бадылаар (кожуп каан).

5. Республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының тус чер ботбашкарылга органнарының удуртукчуларынга «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттирер талазы-биле ажылчын бөлүктерни чогуур административтиг девискээрлерге тургузарын, оларны транспорт чепсек-херекселдери болгаш кывар-чаар материалдар-биле хандырарын сүмелээр.

6. Тыва Республиканың Чазааның «2002 чылда Тыва Республиканың девискээринге «Трактор» профилактиктиг операцияны эрттиргениниң түннелдериниң дугайында» 2003 чылдың март 4-те №107 доктаалын күжүн чидирген деп санаар.

7. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

8. Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының бойдус ажыглалының болгаш агроүлетпүр хөгжүлдезиниң килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

2004 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында

2004 чылдың март 24 № 303
Кызыл хоорай

«2004 чылда Тыва Республика бюджединиң дугайында» 2004 чылдың февраль 20-де № 604 Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза :**

1.2004 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң саналдап киирип турары Чурумун бадылаар.

2. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы акша-хөреңгилерни айыткан сорулгаларынга ажыглаарынга контрольду хандырар.

3. Тыва Республиканың Чазааның «2003 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың январь 18-те №41, «2003 чылда көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлериниң мал ажылының продукциязын болбаазырадыр адыр бүдүрүлгелеринге сайгарганы дээш республиканың каттышкан бюджединиң «Питание» статьязын езугаар акша-хөреңгилерни төлээриниң Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың май 7-де №264, «2003 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың январь 18-те № 41 доктаалынга немелделер болгаш өскерилгелер киирер дугайында» 2003 чылдың июнь 21-де № 388, «2003 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун бадылаар дугайында» 2003 чылдың январь 18-те №41 Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга немелделер болгаш өскерилгелер киирер дугайында» 2003 чылдың ноябрь 12-де № 792 доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар.

4.Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

5.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының бойдус камгалалының болгаш агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүлдезиниң килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

Тайылбыр орнунга:

2004 чылда республика бюджединден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык адырларын күрүнеден деткииринге субсидиялар бээриниң Чурумун Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 24-те №303 доктаалын езугаар бадылаан.

Ук Чурумда ол талазы-биле ниити негелделерни тодаргай айыткан. Ниити чүүлдерни сагыыр кылдыр база киирген.

Ол ышкаш негелделер езугаар бээр субсидияларның категорияларын, Санажылга шынзылгаларын тургузарының чурумун айтып каан. Субсидияларны канчаар, кайыын акшаландырарыл? Ында база бижип каан. Оон билип ап болур. Берген субсидиялар талазы-биле отчеттарны тургузары белен эвес болгай. Ол дугайын тодаргай бижип каан, оон көрүп алыр.

ШКОЛА КЫЛДЫР ТУТТУНА БЭЭР

Чадаана хоорайда бээр Кызылче кээр орук кыдыында ийи каът бажыңнар бар болгай. Аңаа шаанда шериг кезектериниң офицерлери чурттап турган. Экономиктиг сандарал үезинде ук шериг кезектерин соңгаар көжүрген. Ол бажыңнар ээн артып, үрелип үптеттинген турган.

Ам ында ажыл хайныккан. Руслана Бавуштайовна Монгуштуң тургузуп алганы хуу бүдүрүлгезиниң ажылчыннары ону Чадааананың 4 дугаар школазы кылдыр эде септеп эгелээн. Бис аңаа чеде бээривиске, аныяк ажылчын оолдар ук бажыңнарның бирээзиниң дээвиирин кылып турлар. Иштинде, даштында дыка хөй ажылдарны кылып каапкан. Чылыг дамчыдар хоолайларын база чаартып, кылып турарлар болду. Бригадир Аян Балыкаович Ондарның чугаазы-биле алырга, ол бажыңнарны эде дерип кылырынга тудуг материалдары четчири-биле саттынган. Ам чүгле эки ажылдаары арткан. Ук ажылдарны 2005 чылдың апрельде доозар деп планнаан. Ынчалза-даа бригадада эң эки ажылдаар кызымак оолдар чыгдынганы-биле ону

Тудугжу Мерген Ондар ажыл үезинде.

оон эрте-даа доозуптарының магадылалы бар дээрзин бригадир чугаалады. Ажылчыннар ажыл төлевирин ай санында ап турар. Кылыр ажыл бар, тудуг материалдары четчир, аныяк күшке оон өске чүү херек боор. Бригадир эки тудугжулар деп Мерген Монгуш, Василий Монгуш дээш, өскелерни-даа адады. Ажылчыннарга эки ажылдаарын күзээш чоруптувус. Ээн турган ийи каът бажыңнарның удавас школа кылдыр хуула бээри кымга-даа өөрүнчүг.

Бригадир А.Б.Ондар биле мурнакчы тудугжу В.И. Монгуш сүмележип тур.

«Аазаан аксын уттупканнар» деп ажык чугаага хамаарыштыр

КАТАП КАДАННААРЫ ДЕГ

ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржактың бо чылдың март 27-де № 52 «Шын» солунга интервью байдалдыг берген чүүлүн номчуп танышкаш, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы биле Чазактың аразында удур туржуушкуннуң байдалы катап тургустунуп келген болгаш харын-даа чидигленип эгелээнин хараадал-биле билдим. Харын-даа янзы-бүрү суд органнары дамчыштыр судтажып турарын бодаарга, ол палата-биле харылзажып ажылдаар Чазактың төлээлеринге хамаанчок, мен дег, ооң сураан номчуп олурар карачал кижиге, ону дыңнаары безин халалыг, бужурганчыг боор-дур. Хоочураан кадага дег байдал-дыр оң.

Шаанда эмчи-домчу берге үеде хоочураан кадаганы кандыг-даа кара эм-биле экиртип алырга, катап каданнаары дег аан, назылай берген ашактар ынча дижип, чугаалажып орар чүве. Ооң чылдагааны — кадага иштинде хавык. Ынчангаш оон шуут эттинер дизе, чидиг кестикти от чалбыыжынга «арыглааш», кадаганы ооң-биле чара кезип дешкеш, ириңниг хавыкты оон сы тудуп үндүрер, чүгле ынчан ол когу-биле эттинер.

Кадагадан кижи өлбес, ынчалзажок аът мунар, ажылдаар кижиге кончуг-ла халалыг аарыг ол. Биргээр чугаалааргa, Хоойлужудулга палатазы биле Чазактың төлээлериниң аразында удур туржуушкуннуң каданнаанын бодаарга, ында ол чижектиг кавын бар бооп турар хире. Д.Д. Ооржактың чугаазы-биле алырга, судтажып маңнажыр депутаттар харын ийи-бир санныг кижилер чорду. Бир эвес ол чаңчылды шупту өттүне бээр болза, чүү болгу дегил. Улуг эргелиг хүндүлүг депутаттарывысты ынчалыңар, мынчалыңар дээр эрге бар эвес, ынчалзажок эки сеткиишкинни, сүмени берип боор чүве ыйнаан.

Чежемейниң эртемниг бол, хоолургак, ёзуургак сеткилдиг депутат, харыысалгалыг дүжүмет-даа кижилер чоннуң сеткилинге кирбейн баар, чоннуң хүндүткелинден чоорту тайып чоруй баар дээр мен. Соңгукчулар оларга чүгле бир удаа мегеледип боор. Ынчангаш республикада сайыт-даа, депутат-даа ажылдакчылар – чөпшүл болгаш биче сеткилдиг тыва чоннуң төлээлери бис деп чүвени утпайн чорза, чогуур ийин.

Бөдүүн чонда чугаалажыры дег, кандыг-даа өжеш, дүржок кижиниң орталаныр байдалы, сестир чүвези турар дээр чүве. Депутаттың байдалында – соңгукчулары боор-дур. Депутаттар бодунуң мурнунга мындыг бодалдан салып көрзе: эртем-билиим, эрге-дужаалым четчирдир, төлевир шалың чоруп турардыр, ам чүү херегил? Чонумга эки чүнү кылган мен? Чонумга берген аксы-сөзүм бар-дыр, ону бодавайн, чүге судче маңнап турар мен деп аан.

Чазак-биле удур туржуушкунну нарыыдадып турар депутат дээрге-ле, Чазактың ажылынга моондак боорундан аңгыда, тыва чоннуң салым-чолунга, сонуургалынга база доора чудук бооп турар дизе, чазыг болбас. Кайы кожуундан, хоорайдан ол депутатты депшидип үндүргенил, ол черниң соңгукчулары, боостаада чыдыпкан сөөк дег турушта келген депутадын чалап, сагыш-сеткилин оон айтырар эрге бар-ла болгай. Ындыг хөделиишкинни кылыры негеттинип келген эвес бе? Соңгукчуларын тоовайн, улам ыңай чаңнай берзе, ам харын ооң бодун судка бээри – амыдыралдың негелдези апарган эвес бе? Чүү-даа бооп турза, Хоойлужудулга палатазының депутаттары ТР-ниң Чазаа-биле Тываның хөгжүлдези болгаш чогумчалыг келир үези дээш бир демниг болуп, удур туржуушкун чок кады ажылдажылганы чорудар болза, чоннуң, соңгукчуларның эрге-ажыктарын хандырганы ол болур.

2004 чыл ийи дакпыр юбилейлиг чыл дээрзин бүгүде билир. Мурнувуста кылыр ажылывыс муңчок деп чүве билдингир. Ынчангаш, мен бодаарымга, кандыг-даа удур туржуушкуннуң херээ чок. Чүвени канчап билир, юбилей байырлалынга бүгү чоннуң хүндүлээри улуг аалчылар чедип кээрин. Биригээр чугаалааргa, кадагалыг мен деп кым чарлаттына бээр деп, ынчалзажок ындыг кижиниң арын-шырайындан, кылаш-шимчээшкининден ол бүгү илдең болу бээрге, чованчыг ыйнаан. Ынчангаш эки боданып, соңгукчу чонуңарның эрге-ажыктары дээш туржуру, буянныг үүлеңер болгай деп бодалым, күзээшкиним мындыг ийин, хүндүлүг депутаттар.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

Ак-Довурак хоорай.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарынга АЖЫК ЧАГАА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Кара сагыштыглар боттарының "дээрбечилер" дижип турары чоннуң өжээн негекчилериниң бир шаажылакчызының чагаазынга даянып турарлар. Ынчангаш рискижилер национал маадырларның дайзыннарының талалакчылары апарганнар.

60 маадырларның тура халыышкынын үрдүнчек болгаш өжээргек езу-биле үнелээн чорук "Рискиниң" авторларын мактавас деп чүве билдингир, чүге дизе олар чижээ, Россияның протекторадын Тывага чарлааның, хамааты дайынын, Тыванын ССРЭ-ге болгаш Россияга эки тура-биле бактаап киргенин, тыва эки турачыларның Адачурттуң Улуг дайынынга киржилгезин, өске-даа болуушкуннарны шуут-ла эскет чокка эрттирип турарлар. Тыва эки турачыларның немец-фашистиг эжелекчилерден Ровно хоорайны хостаарынга киришкениниң 60 чылының байырлалы "Риск" солуннарның кичээнгейинден чайлай бергени ынчангаш таварылга эвес.

Тыванын болгаш Россияның чазактарының кандыг-даа эгелээшкиннерин болгаш чедиишкиннерин бо солуннарның канчаар карартып турарының херечилери бис. РФ-тиң Чазааның Даргазы М.Е.Фрадковтуң дугайында "Риск" солун мынчаар медеглеп четтигипкен: "Чуртка ийиги албан-дужаалга оон артык бүлүртүң болгаш билдинмээн кижини тывары берге".("Риск-Информ", 2004 чылдың март 3-4).

Бо солуннарның арыннарынга РФ-тиң ИХЯ-ның сайыды турган, ам Күрүне Думазының Даргазы Б.М.Грызловту, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржакты, ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының даргалары Д.К-Х. Ооржакты болгаш В.М.Оюнну, ТР-ниң иштики херектер сайыды С.П.Аренинни, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгакты, Кызыл хоорайның прокурору В.Ф.Ведягинни болгаш өскелерни-даа бузурукчулар, хээли алыкчылары деп нүгүлдээннер. Тыванын Россияның составынга бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаар дугайында РФ-тиң Президентизиниң Чарлыын бо солуннарның деткип турары көзүлбейн турар, а республиканың чону ону улуг хей-аът кириишкин болгаш өөрүп четтириишкин-биле хүлээп алган болгай.

Ооң-биле кады ол солуннар өнчүзү-даа, агар санында акшазы-даа чок турда, ийи солун үндүрүп турары элдептиг. Олар чурттан ырбап чоруткан баяатан Б.Березовскийниң доллар акшазы-биле азыранып турар деп кижилерниң чугаалажып турары шын хире.

"Издательский дом "Риск" ХАН-ның ийи тургузукчузунуң бирээзи ("Риск" солуннуң ээзи) — "Единство" фракциядан Күрдума депутады турган, ам Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады К.А.Бичелдейниң талазындан мындыг бужар хоп-нүгүлдү деткип турары база элдептиг. Ол бодунуң туружун ТР-ниң Улуг Хуралынга тайылбырлаар хүлээлгелиг деп бодай-дыр мен.

Республиканың эрге-хоойлу болгаш контроль чорудар күрүне структуралары — федералдыг болгаш тус черде чагырткан структуралар сөстүң хостуг болурун боттарының чаржынчыг эрге-ажыктарынга ажыглап турар хөй эвес, харыысалга чок кижилерниң хоралыг үүлгедиишкиннеринге шуут күш четпейн турар. Мындыг янзылыг байдалды чурттуң кандыг-даа девискээринден тыппас бис. Меге документилерге үндезилеп тургускан, өнчүзү-даа, акшазы-даа чок, үндүрүг төлевейн турар компания солун дузазы-биле чазактың удуртукчуларынга хамаарыштыр хоп-нүгүл нептередип, парламентини — кем-херек үүлгедикчилериниң чыыжы, прокурорну — кем-херек үүлгедикчизи, судьяларны — саттыныкчылар, боттарының өөрү журналистерни — яңганнар деп шоодуп, хоп-нүгүл нептередир чорук чүгле бисте илереп турар.

Чоннуң хүндүлүг депутаттары!

Удуп чыдар чоруктан болгаш сагыш-сеткил саргыышкыннарындан СФО-нуң ТР талазы-биле федералдыг инспектору В.И. Чернышевту, Тыва Республиканың прокурору К.И Кудряевти, Ортаа Сибирьде девискээр инспекциязының начальниги Г.М. Прокопорскийни, РФ-тиң ҮАЯ-ның ТР талазы-биле эргелелиниң удуртукчузу В.Ш.Оюнну ханы уйгузундан оттурар болгаш хопчуларга база хоойлу хажыдыкчыларынга хамаарыштыр дээштиг хемчеглерни алырын албадаар дугайында дилегни РФ-тиң Президентизи В.В.Путинге киирерин Силерден идегел-биле диледим. Сибирьниң федералдыг округунга мээң дилег киирерим чугула эвес боор, ындыг айтырыгны мурнундагы "тывалар" С.С.Мосияш болгаш И.В.Холодов олар ара үзүп каарлар.

Бо ажылды Чиңгине прокуратураның болгаш РФ-тиң Дээди судунуң төлээлеринден тургузар комиссия күүседип шыдаар болгаш бар барымдааларны долу хынаар. Албан-дужаалдыг кижилерниң ажылдаанын (ажылдаваанын) илередир.

Мен бодум бо комиссияның ажылынга киржиринге белен мен.

Д.Л.ТИНМЕЙ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы. ТывКУ-нуң профессору.

Харыылап берип көрүңер

ҮПТЕП КААПКАН

Силерге мындыг байдалдыг хомудал чагааны бижип ор мен. Бистиң Таңды кожууннуң Балгазын суурнуң чурттакчылары "Шын" солуннуң редакциязынга хомудалывысты дамчыдып, чогуур шиитпирни хүлээп алырын дузалажыр боор деп идегедивис.

Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйы республикада мурнакчы бүдүрүлгелериниң бирээзи турганын чон билир. 1995 чылдың август айдан эгелээш, кожууннуң чагырга даргазының айтыышкыны-биле арат ажыл-агыйлыг Владимир Михайлович Чолдак-оол ону арендага алгаш, хоозураткан. Орта ажылдап турган 40 ажыг ажылчыннарны ажыл чок арттырган. 1995 чылдың декабрь айда одалга системазын доңургаш, хөй санныг техниканы садып-саарыпкан, гараж, чазаныр цех, складтар, пилорама өрттенген. Арга-арыг ажыл-агыйының турган черинде ооң үүгле таваа артып калган.

Күрүнениң хөй миллион рубль түүнүг организациязының өнчүзүн садып-сайгарыпкаш, В.М. Чолдак-оол янзы-бүрү марканың машиназын солуп мунуп чоруп турары кайгамчык. Чанывыста хадывысты кандыг-даа чөпшээрел чокка кезип-хыдып туруп берген. Күрүне өнчүзүн ынчаар үптеп-тонап каарга, кожууннуң чагырга даргалары, аңаа хамаарылгалыг республиканың арга-арыг ажыл-агыйы тоомча чок олурарга кайгаар-дыр бис.

Редакциядан: Чагааны бижээн кижи адын салбаан, ынчалза-даа бижикчиниң көдүрлүп турар айтырыы дүвүренчиг болурга, ТР-ниң Бойдус курлавырлар эргелелиниң начальнигиниң арга-арыг албанының талазы-биле оралакчызы Сергей Валентинович Сапелкинден бо айтырыгга харыылап бээрин дилээн бис.

— Мооң мурнунда Балгазынның арга-арыг ажыл-агыйы ийи кезекке чарлып турган. Күрүнениң арга-арыын камгалаар арга-арыг ажыл-агыйы. Ол арга-арыг ажыл-агыйы бо хүнде Балгазында багай эвес ажылдап турар. Ийи дугаары үлетпүр талазы-биле ажыл-агыйны чорудуп турган. Рынокче шилчилге үезинде арга-арыг ажыл-агыйының үлетпүр талазы-биле ажылдап турган бүдүрүлгезин Таңды кожууннуң чагыргазы бодунуң муниципалдыг өнчүзү кылдыр алгаш барган. Ону канчаар хуужутканын, чүге бүдүрүлгени бууратканын кожуун чагыргазы чурттакчыларга харыылап бээр ужурлуг.

БИРГИ ЧЕРДЕ — ОБЯ-НЫҢ КЫСТАРЫ

Тыва Республиканың бирги чери дээш «Тайга» станциязынга хаак чарыжының маргылдаазы 3 хүн үргүлчүлээн.

Эр улустуң аразынга 15 км хемчээлге Барнаулдан Геннадий Евдокимов хуузунда киришкеш, чемпионнап каан. Ийигизин – республиканың Онза байдалдар яамызының төлээзи Николай Чуруто, үшкүзүн Бии-Хемниң хаакчызы Александр Уйнук-оол ээлээн. 10 километрге база-ла Г.Евдокимов мурнап келген. Ийиги черде – Роман Саяты (ОБЯ), үшкүзүнде – ТКУ-нуң студентизи Орлан Арган-оол.

Ургларның 10 болгаш 5 километрниң чарыжынга Тожудан Айгуль Чигжит, Валерия Шыырап шылгараан. Үшкү черлерни Лариса Заболоцкая(ОБЯ) ээлээн.

Бо чылын чүгле 7 команда хаак оруунга спортчу күжүн шенешкен. Маргылдааның сөөлгү хүнүнде 4х5 км эстафетага ОБЯ-ның кыстары тиилээн. Ийиги черни Айгуль Чигжит, Елена Масленицина, Алдынай Кол, Валерия Шыырап оларның командазы ээлээн. Үшкү черде – Бии-Хемниң уруглар командазы.

4х10 км хемчээлдиг эстафетага ОБЯ-дан оолдар бир дугаарында финишке келгеннер. Бии-Хем деп команда ийиги, Тожунуу үшкү черлерге төлептиг болган. Команда аайы-биле ниити тиилелгени кызылчылар чедип ап, чемпион атка четкеннер.

Чаан-оол АРБАК.

САГЫШ-СЕТКИЛДИ ДҮВҮРЕДИП ЧОР

Бүгү назынымда Тыванын волейболу-биле кады чурттап, кырып келген болгаш ооң салым-чолу, сайзыралы дээш сагыш аарып чоруур мен. Аныяк чылдарымда Тывамның аталдарын камгалап, Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн үүктүң кандыг хоорайларынга чедип, кандыг командалар-биле ужурашпаан дээр. Улуг оюндан үнгеш, ол-ла хоорайларга дыка хөй маргылдааларга судьялап чордум.

Ынчан Тывада салым-чаяанныг оолдар, кыстар бар-ла болгай, оларны шилип алгаш, эки командаларны белеткээш, улуг маргылдааларга киириштирип көрзе дээн бодал мени амыратпастаан. Шыырак дээн ойнакчыларны бир черге мөөннеп, өөредилге азы ажыл черинге киирип алгаш, доктаамал тренировканы чорудуп тургаш, черле республикадан дашкаар үнүп көрзе дээш ол үеде ең улуг орган обком партияга четтим. Обком партияның секретары: "Сен, Кувезин, азыракчы хөөнүңден уштун, кажан-даа ындыг чүве турбас!" дээш үзе шаапкан, ол-ла.

База бир таварылга. 1978 чылда Москвадан РСФСР-ниң спорт комитединден бир төлээ келген. Ол Сибирь болгаш Чөөн үүктүң ең шыырак дээн командаларының алды дугаар ээлчээниң түүнел оюннарын Кызылга эрттирерин чугаалажыр дээш келген болду. Маргылдааны маңаа эрттирерге ажыктыын бодааш, дыка өөрдүм. Чүге дээрге ол командаларда кандидаттар, мастерлер, делегей чергелиг мастерлер (ең ылаңгыя Петропавловск-Камчатск командазында) бар. Оларны көрүп алырга безин биске улуг өөредиг болуру чигзиниг чок.

Ам чүү боор, чүгээр дээн залывыс "Херелди" көргүстүм. Ол дарга көргеш: "Ажырбас, залды бис дерип бээр бис. Электротабло, душтанып чунар чер дээш, өске-даа чүүлдерни спорткомитеттиң ачызы-биле кылып бээр бис. Маңаа эрттирип көрээлиңер" дээн. Ону шиитпирлээр дээш обком партияга чеде бердивис. Агитация болгаш пропаганда эргелекчизи Н.Д. Шиирипей дилээвиске: "Хоржок боор, ол хүннериң бирээзинде Тыванын сессиязы болур" дээш, чөпшээреведи. А маргылдаа бир

Волейбол

неделя иштинде болур турган. Шак мындыг болурга, мээң шуут ыыдым читкен. Ооң сөөлүнде 90 чылдарга чедир волейбол шуут сайзыравайн турган. Кажан-на бир эки хүн чедип келир боор деп идегеп чордум. Ол хүн чедип келген.

Тыванын төөгүзүнге кончуг улуг болуушкунну – бистиң бир дугаар Президентивис Шеригоол Дизижикович Ооржак 1995 чылда Президентиниң кубогу дээш улуг маргылдааны тургусту. Россияның кайы-даа республикаларында, областарында шак ындыг маргылдаа чок, безин дээди чадада ойнап турар ойнакчылар ындыг шаңналды албайн турар болгай. Бо чылын ол улуг маргылдаа он дугаар эртер.

Ам школачылар аразынга чоокта чаа эрткен Тыванын бир дугаар Президентизиниң кубогу дээш (дөрт дугаар чыл эртип турар) маргылдаага хамаарыштыр кыска сайгарылганы кылып көрейн.

Ниитизи-биле көөр болза, сайзырал бар. Командалар чаа дүрүмнү билир, тактика, техника талазы-биле өзүлде бар, узун ойнакчылар немежип келген, ооң ужурунда дыңзыг хаптар, блоктаптар ойнакчылар бары эки. Бир четпес чүвевис – шупту командалар дурт-сын талазыбиле чолдак бооп турар.

Оон ыңай чамдык кожууннарның командалары дыка кошкак. Ең бөдүүн – бөмбүк бериптип (подача) безин шыдавас, шимченгир эвес, безин мурнунда барып дүжүп турган бөмбүктү ап шыдавас. Бир эвес бөмбүк сетка кырынга кээр болза (колдуунда уруглар) ажырып шыдавас, блок салбас боор-дур. Оюн чүгле олбо талаже бөмбүктү октаарынга өйлежир-дир. Мындыг оюннар шиидип турган судьяларга дыкала шыланчыг, чалгааранчыг. Бо четпестер чүгле тренер башкыларның четпес ажылы-дыр. Удуртуп-баштап келген тренерлерни көөрге, волейболга кандыг-даа хамаарылга чок болуру элдеп.

Республиканың шупту кожууннарында спорт школаларында волейболга уругларны өөредип турар болгай, ында тренерлер чүнү өөредип турарын көрүп көрзе.

Эки командаларны адап болур. Оларга уруглардан Барыын-Хемчик, Кызыл, Тожу кожууннар, оолдардан Кызыл-1, 2, Сүт-Хөл. Түүнел оюннарда бо командалар чараш оюннарны көргүстүлер.

Судьялар дугайында каш сөс. Республикада республика чергелиг судьялар көвүдээн. Таварышкан кижилер, безин хүреш, хоккей судьялары судьялап турары элдеп чүве. Судья кижи судья категориялыг, шынзылга документилиг болур ужурлуг. Төнчүзүнде күзеп каар чүве, бистиң даргавыстың бүзүрелин бадыткап, чүгле чылдың ужу-кыдыында маргылдаа манап орбайн, доктаамал ажылды, чаа чүүлдерни киирип, чогаадыкчы ажылдап көрээлиңер. Ол талазы-биле херек кырында дузаны чедиреринге белен мен.

Николай КУВЕЗИН,
Россия чергелиг судья.

ШАЖЫН АЙТЫРЫГЛАРЫНЧЕ ЧАА ЕЗУ-БИЛЕ КӨӨР

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазааның Даргазының шажын-чүдүлге талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Саттан бистиң корреспондентивис интервью алган.

— Камбаа Дамчатович, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак бодунуң Айыткалында шажын айтырыгларынче онза кичээнгейни салганының чылдагаанын чүү деп бодаар силер?

— Амгы үеде кижилерниң сагыш-сеткил кижизидилгезиниң айтырыглары мурнуку чылдарда турганынга деннээрге, хөлчок чидиг апарган. Ол тыва чоннуң эрте-бурунгу ийи кол шажыны Сарыг шажын биле хам чүдүлгезиниң езу-чаңчылдарының катап оттуп эгелээни элээн удурланышкак байдалдарның тыптып кээп турар апарганы-биле ону харылзаштырар апаар. Философия эртемнериниң кандидады, шажын талазы-биле ажылдап турар О.М.Хомушкунуң социологтуг шинчилелдерин езугаар алырга, республиканың чүдүкчүлери мындыг янзылыг тодараттынып турар болган: христиан-евангелистер 2,2, эрги чүдүлгелиглер (староверлер) 0,8, буддистер 53, протестантылар 16, хам чүдүлгелиглер 29 хуу бооп турар. Оон ыңай тыва чоннуң үндезин чүдүлгезиниң материалдыг баазазы кошкак, акшахөреңгизи чегей, өөредип алган кадрлары эвээш бооп турар. Ындыг турза-даа, чүдүкчү чон, саарлыкчылар, янзы-бүрү бүдүрүлгелер, албан черлери "спонсор" дузазын үргүлчү көргүзүп турарын маңаа демдеглеп каары черле артык эвес. **Чижээлээргe, 2003 чылда Чырыткылыг IX Богда-Кегээннин Тыва Республикага Калачакра Өөредии чүгле чоннуң, чүдүкчүлерниң эки тура-биле берген өргүлдери-биле болуп эрткен.** Ооң-биле кады "Шажын каттыжыышкыннарының болгаш чүдүүрүнүң хостуунуң дугайында" деп федералдыг хоойлуга ооргаланып алгаш, АКШ, Норвегия, Мурнуу Кореядан миссионерлер кээп, чамдык албан-хаакчыт кижилерни, студентилерни суртаалдап ап, республикада албан езузу-биле демдеглеткен секталарны саң-хөө-биле деткип турар. Ол **секталарның ажыл-чорудулгазының кижилерниң угаан-медерелинге хоралыг салдарны чедирип турарын** оон адырлы берген кижилер чугаалап турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазының Айыткалында протестант шажын организацияларының дүрүмнерин ханызы-биле шинчилеп анализтээр айтырыгларны чидии-биле тургускан.

Оон ынай эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылгалары аңгы-аңгы шажыннар аразының айтырыгларынче ам-даа чедингири-биле кирип шыдавайн турар. Бо чылдың ийиги кварталда үстүнде адаттынган албан черлери ол ажыл талазы-биле планнарын биске көргүзер апаар.

— Тыва чоннуң үндезин шажыннарынга хамаарыштыр кандыг чаа ажылдар чоруттунуп турарыл?

— Тыва Республиканың Чазаа "Шажын каттыжыышкыннарының болгаш чүдүүрүнүң хостуг чоруунуң дугайында" федералдыг хоойлунуң күүселдезинче онза кичээнгейни салып турар. 2003 чылда тыва хамнаашкынны шинчилеп өөренир ийиги Делегей симпозиуму болуп эрткен. Сарыг шажынның Калачакра Өөредиин Тывага эрттиргени кайгамчык болуушкун болуп төөгүге артар. Чугула ол болуушкуннуң түңнелинге хамаарыштыр чогумчалыг хемчеглер алдынган. Ол хемчеглер езугаар Чырыткылыг IX Богда-Кегээнни уткаан, ооң ажылдаар черлерин белеткээн организастыг комитет ол кайгамчык езулалдың ыдык дериг-хереклерин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге, "Цеченлинг" хүрээзинге кадагалап шыгжаары-биле тускай бадылаан даңзы езугаар хүлээдип берген. Амгы хүннерде Чырыткылыг IX Богда-Кегээнниң Тыва Республикага Калачакра Өөредии эрттирип турарының дугайында тускай фотоальбом бо хүннерде үнген, барымдаалыг кинону үндүреринге база белеткеп турар. Оон ыңай Калачакрага сагыл алган чүдүкчүлерниң сагыш-сеткил арыглаар хүн бүрү мергежилдеринге деткимче кылдыр Сарыг шажынның удуртулгазы-биле кады чаа-чаа хемчеглерни ап турар. Апрель 5-те ТР-ниң Камбы-лама эргелелиниң чалааны-биле Индияның Гоманг Дацандан Шивалха Кудукту баштаан 8 лама чедип келген. Олар Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга, республиканың кожууннарга буддист езулалдарны кылыр.

Айыткалга дүүштүр

Хамнарның ийиги Делегей симпозиумунга төөгү эртемнериниң кандидады М.Б-Х.Кенин-Лопсанның "Тыва чаңчылдар" деп номунуң презентациязы болган, тыва чаагай чаңчылдарны, езулалдарны школаларга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге өөредирин саналдаан.

— Тывада чурттап турар өске нация чоннарның шажыннарынга хамаарыштыр кандыг чаа ажылдар кылдынып турарыл, Камбаа Дамчатович?

— Кызыл хоорайда, Туранда, Сарыг-Септе орус православ хүрээ, Абакан-Кызыл епархиязы эки ажылдап турар. Бурганга чүдүүр езулалдар, байырлалдар үргүлчү бооп турар. Улуг, бичии кижилерге "воскресные" школалар ажылдап турар. Ыдыктыг Троицк хүрээниң баштыңы иерей Вячеслав үргүлчү массалыг парлалга чепсектери дамчыштыр чүдүлге суртаалын чорудуп турар. "Центр Азии" солунда "Пастырьга сөс" деп рубрика доктаамал чыруттынып турар. Иерей Вячеслав хамаатыларның салган айтырыгларынга доктаамал харыыларны берип турар. Хүрээге кээр кижилерниң саны хөлчок оожум өзүп турар. Кээп турар улус колдуунда улуг назылыг кижилер бооп турар.

Сарыг-Сеп суурда орус православ хүрээни септээри негеттинип турар. Кызылда православ хүрээниң тудуу саң-хөө хөреңгиниң чедишпези-биле ара турупкан. Ынчалза-даа ук тудуг байырлалдыг чылда доостур тудугларның санынче кирген. ТР-ниң Чазаа бюджетте эвес акшахөреңгини ынаар углаар саналды киирген. Ынчангаш "Межпромбанк" ук православ хүрээ тудуун акшаландырар күзелин илереткен. Бо юбилейлиг чылда тудуг доосту бээр деп идегел бар.

— ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың АЙЫТКАЛЫНДА шажын айтырыгларын чаа езу-биле көөр дээн айтырыгны канчаар тайылбырлап болур силер?

— Бо кол айтырыгга үстүнде силерниң баштайгы айтырыгларыңар кезик-чамдыын харыылап каапты. 2004 чылда ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың АЙЫТКАЛЫНДА сорулгаларны амыдыралга боттандырарда күрүне политиказының байдалынче онза кичээнгей салдынган болгай. Ында "Республикада шажыннарның байдалының дугайында" анкета чорудары база көрдүнген. Ооң түңнели ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакка илеткеттинген турар ужурлуг. Оон ыңай юридиктиг демдеглел эртип алган аңгы-аңгы шажын организацияларының уставтарын эксперт чурумун езугаар хынаар, оларның ажыл-чорудулгаларынга хамаарыштыр хыналда хемчеглерни алыр бис. Прокуратура органнарынга "Шажын каттыжыышкыннары болгаш чүдүүрүнүң хостуг чоруунуң дугайында" федералдыг хоойлунуң 25-ки үүлүнүң 1-ги пунктузунга үндезилеп, ук шажын организацияларында хоойлунуң күүселдезин доктаамал шыңгыы контрольдаарын саналдаан.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис, Камбаа Дамчатович!

Борис ОНДАР чугаалашкан.

Чагаалар допчулалы

БИЖИКЧИЛЕР

Солун редакциязының почтазында чагаалар... Редакция биле солуннуң бижикчилерин ол харылзаштырып турар харылзаа тудукчузу. Чагааны анаа-ла бижий бербес-ле болгай, ол кандыг-бир сорулгалыг бижиттинер. Ынчангаш "Шын" солунче адрестээн чагааларның темазы хөй янзы, кожуун, хоорай бүрүзүнден бижип чорудуп турар болганда, ында амыдыралдың, ажыл-иштиң кандыг-ла-бир айтырыын көргүскен болур. А оларның шуптузун бөлүктээш каттыштырыптар болза, ол бүдүн амыдырал болур деп хөөредиг чокка чугаалап болур. Үүге дизе чагаа бүрүзүнүң артында — кижи, амыдыралдың бүгү-ле айтырыгларын ооң кандыг-даа талазындан ол бижип чоруткан боор. Ынчангаш "Шын" солунга чондан чагаалар хөйү-биле кээп турар. Чон-биле харылзаа быжыг болурга, ол дег эки чүве кайда боор, идегел, бүзүрел-дир.

Хүндүлүг бижикчилеривис, редакцияга силерден кээп турар чагаалар хөй дээрзин база катап демдеглеп тура, янзы-бүрү чылдагааннардан оларның шуптузу парлаттынмайн баар таварылгалар барын бистиң авторларывыс билир. Ынчалзажок редакцияның килдистериниң талазындан чагааны кичээнгей чок арттырып каар ындыг байдалдар чок. Бо чагаалар допчулалын кылганывыстың чылдагааны база ында.

Чаа номнар дугайында чагаалар көвүдээн, оларны чаңгыс тема кылдыр бөлүктээш допчулаар апарганывыстың кол-ла чылдагааны: ол номнар дугайында кыска медээлерниң парлаттына бергени азы ону ийи-үш-даа кижи бижип чоруткан болуру, чагаа шуут парлаттынмайн баарының орнунга чагааның авторунуң чугаалаксаан үүлдерин колдады аарак, допчулалга киирип каары — чогумчалыг арга-дыр.

Мээң кичээнгейимни хаара тудуп келген бөлүк бо чагааларның темазы чаңгыс — номнар дугайында. Бо удаада оларның чамдыызы-биле таныжып көрээлиңер.

Бо чагаа Тыванын ырак бир булуңу — Мөңгүн-Тайга кожуундан редакцияга келген. Ол ырак черден келген боорундан аңгыда, ону бижип чоруткан автор малчын кижи бооп турар: Мугур-Аксының Узун-Хем-Аксында **Чечек САЛЧАК** — чагааның ээзи ол. Ырак черде малын малдап, дүн-хүн дивес чымыштыг иште малчын кижиниң редакцияже үүнү бижип чорутканы, чугаажок, солун болбайн аан. Чагаа мындыг одуруглар-биле эгелээн: "Маадыр ие, бөдүүн малчын кижи мен. Тыва номга кедергей ынак мен. Чаа ном чандыр көрбес болгаш, уруум бир ном эккелген. Эң-не баштай сеткилимге илдиккен чүве — ооң ады. **"Самдар тоожузу"** дээнинден хөй бодалдар башка кирген. Самдар деп сөс ханы уткалыг. Тыва улус уруг-дарыын чаптап, ынча деп чассыдар боор чүве. Ол сөс бо номда чаагай көргүстүнген-дир: чиңгине тыва амыдырал, овур-хевир, чаңчыл. Ынчангаш бо номну улуг үнелел-биле бодап чор мен.

Бистиң Мөңгүн-Тайгага ол-бо чорук чораан улус: "Мынаар, ишкээр Барыын деп черде Самдар-Кожай дээр малчын бар. Тывада ындыг бай чок" дижир чүве. Бир будунда кидис идиктиг, өскезинде — сапыктыг деп дыңнааш, аалдың кадайлары каттыржып каар бис. Дыңнааным ол малчынны номда кончуг таптыг тоожуп каап-тыр.

Бүгү назынымда малчыннап чордум, хар-назыным барган, 70 ашкан. Самдар-Кожайның амыдыралы — тыва чоннуң амыдыралы-дыр, малчыннар ол орукту эрткен, көрген. Мал-маган хавырып турар үеде кырган улус: "Өзүп төрүүр салымныг чүве чайгаар өзүп келир. Бо малдың өзүген деп чүвезин, та канчаар ужурлуг чүве бо" — дээр чүве.

Номну номчааш, Мөңгүн-Тайгага база Көже, Байыр, Лама-Хуру дээр шыырак малчыннар чораанын ол сагынган. Самдар-Кожайның амыдыралын Чечек Салчак бодунуң эрткен оруунга чоок кылдыр көрүп турар болгаш чогаалчының эрткен чүс чылдың күш-ажылынга шылгараан малчынын көргүзүп үнүп келгенин ол үнелеп турар.

Дараазында чагааның автору — **Токпак-оол САРЫГЛАР.** Солуннуң хоочун бижикчилериниң бирээзи чагаазында хөй санныг чылгыны тудуп, өстүрүп чораан Алдан-Маадыр, Сүт-Хөл, Хорум-Даг ол ынчаар чурттап, ажылдап чораанын онзалап айтып кааны таварылга эвес болду. Чүге дизе "Үнелиг чаа номну ажыглаңар" деп эгелиг чагаазында юрист, эртемден Вячеслав Даржааның бижээни **"Көшкүн чоннуң (улустуң) аъды"** деп аът дугайында номунга үнелел берип турар болгаш, үстүнде ол черлер аттарын айтып кааны база таварылга эвес болду. Номга бижикчи үнелелин мындыг домактар-биле эгелээн: "...Аъттың кадыг агаар-бойдустуг Азия төвүнде көшкүн амыдыралдыг тываларның шаг-шагдан бээр-ле амгы үеге чедир кол хөлгези бооп келгенин, оларның аътка хамаарылгазын номда долузу-биле көргүскен-дир. Фото-чуруктарда аъттың чүзүнүн таарыштыр киирген көскү — аът дугайында тайылбырга улам тодарадыг бооп турар. Аътты мунарынга, ажыглаарынга, өөредип чаажыктыларынга чоруктуг, чорук чогун шилиирингe кандыг-кандыг аргалар ажыглаарын ында көргүскен. Сыдым, аргамчыны, чеп аргамчыны, өрүглүг кижен ажыглаарын билдингир кылдыр тайылбырлаан. Аът дериг-херексели кылырынга ажыглаар кешти белеткээриниң бүгү аргаларын онзагай көргүскени амыдыралга ажыктыг. Автор аътты шимеп алырының талазы-биле айтырыгны улуг кичээнгейге алган. "Аът болуру кулунундан" дээр мерген домакта ханы утка сиңгенин автор долузу-биле көргүзүп, ону ажыдып-даа шыдаан..."

Бо одуругларны бижип доозуп тура, чагааның автору тайылбырлыг бо ном эртемге үндезилеттинген болгаш аътты, ооң дериг-хереклерин билип алырынга ылаңгыя аныяктарга өөредиг, дуза болур дээрзин чугаалаксаан. Улусчу педагогика угланыышкынныг школаларга ол ажыктыг. Чижээ, Кызылдың №9 школа-гимназияда, Сукпак ортумак школазында башкылар өөреникчилерге ол номдан чүнү ажыглап болурун тодарадып, өөредилге хемчеглеринге ажыглай бергенин Токпак-оол Сарыглар дыңнадып турар.

Номчукчуларның чагааларының аайы ындыг болду, ынчангаш ол-ла темага чугаавысты уламчылап көрээлиңер. **"Ондарларның төөгүзүн"** номчааш.. Кол утказын ам допчулай таныжар чагаавысты ооң автору Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайгадан хоочун башкы **Оскал-оол КУУЛАР** ындыг ат-биле чоруткан. Чагаада чугаа чүнүң дугайындал дээрзин ооң ады боду-ла илередип чыдардыр. Кызыл-Тайга суурнуң Культура бажыңынга болуп эрткен кежээге ук номнуң сайгарылгазы ооң автору Сегбе Аралдүүевич Ондарның номну канчаар бижээниниң дугайында чугаазы-биле эгелээнин башкы дыңнадып

Эдуард ДОНГАК

"ХҮНДҮ ТӨРЭЭН АЛДЫН СЫЛДЫС"

Памфлет-романдан үзүндү

(Уланчызы. Эгези 56, 57 «Шында»).

— Оо, өршээзин! Мыя бо хоорай иштинге безин бергезин көрүп тур сен. Районче сени канчап халас олуртур чүвел? — деп, кадай аажок девидей берген. — Канчаар кижи боор сен, уруукум?

— Та, — дээш херээжен чаш уруунче арнын доңгайтып алган.

Оларның чугаазын бүдүү дыннаачаннап турган аныяк оол чүктешкизинде радиозун ажылдадыпкан. "Тыванның херээженнери" радиожурнал дамчыдылгазы чоруп турган. Тыванның чоргааралы, алдарлыг херээженнер дээш, оларның аттарын чыскаай адай берген, дикторнуң үнү мырыңай ыгламзырай берген. "Тыва чоннуң алдарлыг кыстарының ат-сывы кажан-даа балалбайн артар. Алдар-аттыг тыва кыстарга черге чедир мөгеер бис" — дээш, диктор оларны база катап чыскаай адаан. Шуптузу-ла бөгүн эрге-дужаал эдилээн дарга кадай-кыстар. Улуг дужаалдыг кадай-кыстар.

"Ам оларга хөгжүмнүг байырны эргим радио дыңнакчыларының мурнундан дамчыдардыр бис!" — дигеш, дикторнуң хөңнү ам-на оожургап, чиигей берген ышкаш апарган.

Хөгжум дендеп, улуг эргедужаалда олурар херээженнерге улай-улай салдынган ырлар чайтылаар үве.

— Оглум! — деп, бир эр кижи ону дилээн. — Радиоң өжүрүвүт!

— Шын-дыр. Бөгүн амыдырал тергиин эки деп мактап-ла турар. Шынында кымга амыдырал эки чүвел? Солун, сеткүүл көөр, радио дыңнаар дириг кара хөңнүм чок — деп, бир херээжен чугааланган.

Чолаачы дараазында доктаамны чарлапкан. Чаш уруг туткан херээжен олудундан туруп келген. Кондуктор-биле шыңгыы чугаа кылган эмчи херээжен оларның олудун ээлеп чыда, менди-чаагай чедерин иешкилерге күзеп каан. Чаш уруг туткан аныяк херээжен, орус биле тыва хайнаа кырган кадай, Кежик-кыс олар деңге үнүп келгеннер.

Доктаамдан вокзалга чедир ырак эвес-даа болза, бо аразынга ийи иешкиниң чедип алыры бир-ле улуг хову кешкени-биле дөмей кылдыр сагындырган. Кырган кадай автобустан дүшкен дораан-на чаш кижини доңуруп болбас дээш хемчээн ап эгелээн.

— Ой, уруум! Оглуң бөргү чайгы ышкажыл. Бо сооктуң кончуун. Шымда, кай! — дээш, моюн-долгаарын ушта тыртып, авазының шыва тонунда сириңейнип олурар кижиниң бажын шуглапкан.

Кежик-кыс чугаага киришпезе-даа, үүнү канчаптар аайын тыппаан-даа болза, база-ла дүвүреп турган. Чаш уруг туткан аныяк херээженниң бир талакы холундан чедип алган. Олар үжелээ вокзалче дүргени кончуг кылаштажыпканнар. Алдан хар ашкан-даа болза, тыва биле орус хайнаа кадайның адак-бышкааның чииги кончуг, оларны мурнап маңнап олурган.

— Барып уштуңар, халак! Дүргедеңер, уругларым — деп, ол барык-ла Кежик-кыска хамаарылгалыг кылдыр чугааланган.

Вокзалга кирип келгеннер. Мурнунда ышкаш хайнып-дойлуп турар улус-даа чок, маналга залы куруг чыгыы. Удавас чоруур автобустарны манаан каш-ла кижи. Хайнак кадай хос сандайларны эрттир кылаштааш, батарея чоогунда узун сандайга барып доктааган.

— Маңаа олуруңар. Ол угбаның оглун бичии када ап алзынза кандыгыл, уруум? — деп, кадай Кежик-кысты дилээн. — Мен бо уруг-биле буфет кириптээли — дигеш, иешкилериң бок-сак суп алганы шоодайжыгажын сандай аразынга сала тыртып каан.

Ийи хар четкен бе, азы ашкан бе оол авазы чоруптарга, соонче көрүп олуруп калган. Таныыртанывазы улус аразынга өөренип калган. Чассып деп үве билбес амытан өске улустар аразында бодунуң таныыры кижи диленген үве ышкаш, хараттынып-ла олурар.

Кежик-кыс кара чааскаан өскен. Ону аргалап келир угбазы, акызы, эргеледип ойнадып чораан бодундан бичии дуңмазыдаа чок. Ынчангаш ол уругдарыгга арай эпчогу кончуг. Бичии оол өрү-куду кайгаттынар дээш бедик сандайга эпчогу кончуг кылдыр олуруп алган. Чайлып барып ужар чадавас дээш Кежик-кыс оолду эде олуртуп, көдүрүп алырга, дүк-хап үве дег чиик. Чаш уруг-дарыгга өөренген эвес, бир дугаарында ооң думчуунга сазыксыг чыт дораан айызаан. Кежик-кыс думчуун дуй туттунупкан. Идик-хевинде сидик сиңип калган, ону солуур артык хеп чок.

Оолдуң авазы-биле хайнак кадай буфеттен үр-даа болбайн үнүп келгеннер. Дарый чий кааптар аъш-чем садып алганнар. Кадай бир дугаарында хуужуурну оолга тудускан. Оолдуң караа кадайның тудусканы чеминде-ле барган. Алган дораан аксынга барып чедирген.

— Бодуң база чемнен, уруум — дээш, кадай хая көрнү берген.

Оон шүжүледи ыглай бергенин Кежик-кыс эскерип кааш, өскээр көрнүп, вокзалда бок-сак бараан садыглаан улуска барган. Бичии уруглар хеви садыглап турар кижи барык чок. Садыгларны эргилдир кылаштап тура, кадай-биле аныяк херээженче бүдүү көрген. Хайнак кадай Кежик-кыс бараан диленип чоруп турар боорга, карак салбайн эдерти көрүп турган. Харын-даа бир садыгжының бараанын аскылаан черинде чучак тон көзүлген. Өртээниң улуу-ла кончуг. Акшазы аңаа четпезин билир. Бичии уругларның иштики хевин айтырарга, харын-даа бар болган. Адаа муңгаштааштыг үвүр, чылыг хөйлең алырга-ла, акшазы аңаа өй болган.

— Бурганым-на бо! Сээң мындыг буяның кажан-даа халас барбас, уруум — деп, хайнак кадайның арны чырып келген. — Мен база силер ышкаш кыстыг мен. Чаңгыс кызым. Ооң уруг-дарыы үш. Төл биле төл дөмей. Өзүп-төрүүр эшпи кижиге өскениң-даа төлү хамаанчок чоор, кыстарым. Аныяк улус-тур силер. Сактып алыңар: буянныг чорук кажан-даа хүндү адын ышкынмас, уруум — дээш, ол Кежик-кыска чугаалаан. — Бо бичии дуңмаң садып берген хевинни, чаш-даа болза, утпас-тыр ийин. Буян деп чолдуг үве ол чоор. Адың кымыл, чарашпайым? — деп айтырарга, адын адаан.

— Силерни адыңар, ачаңарныы-биле кым дээрил, кырганавай? — деп, Кежик-кыс айтырган.

— Лилия Аракчааевна дээр силер, кыстарым. Фамилиям авамныы-биле чораан. Уруумнуң адазының фамилиязын база албаан мен. Авамны өттүнгеним ол ышкажыл — дээш, эрткенбарган амыдыралын кадай сактыр хөңнү чогу көңгус илдең, чугааның уун өскертип алган.

— Бир автобустуң чоруур шагын чарлапкан. Ындында-ла улус чок зал ам мырыңай хос калган. Дараазында чоруур автобустуң шагы ам-даа элек боорга, пассажирлер далашпайн, үези келирин манап, бажыңында олургулаар чадавас. Хуузунда машина-балгаттыг улус көвүдээн шагда кижилерниң хөй нуурузу ынаар сыңныр. Дараазында рейсте пассажирлер чок-даа бооп чадавас.

Вокзалдың маналга залы хосталы бээрин ажыглап, Лилия Аракчааевна чугааны эгелээн. Чаш уруг туткан, чанарда акшатөгерии чок, бергеге таварышкан аныяк херээженни кайыын келгенин, үүү кижи сен, кандыг салымга мынчаар так багладып алдың деп, кадай шынны чугаалап бээрин херээженден сонуургаан.

— Оглумга чорааным ол-дур ийин — деп, ол кысказы-биле чугаалаан.

— Оглуңар кайда үвүл? — деп, Кежик-кыс айтырган.

— Эмчиде, сээдеңнер эмчизинде чыдып алган.

— Үүзү канчап барган кижи үвүл? Назыны улуг кижи бе? Адазы кайдал? — деп, Лилия Аракчааевна айтырган.

— Оглум адазы ам олурга-ла үш чыл ашкан. Көдээ черде кылыр ажыл бар эвес. Ол соңгаар ажып чорааш, ол олчаан келбээн. Алды чылда шиитгирип алган. Ынчан адак-бышкаам аартай берген болгаш судунга чедип шыдавадым. Соңгаар кара-таакпы өртээ улуг. Садып алыр улус база хөй дээр кижи үве. Туттуруп алган. Алды чыл. Артында чиигелде турбас, төндүр базар дээр чорду. Оглум база ачазының кылып кааны карата-акпызын Кызылче саарып кирген. Оон маңаа ажылга кирип алган. Боду кара-таакпы тыртып эгелээн. Мырыңай сээдеңнеп калган. Ажылдап турган черинден шалың албаан. Ону алыр дээш келдим. Акша чок дээр-дир — деп, оглунуң кедип чораан хевин солуй кедирип олура, ол чугаалаан.

Лилия Аракчааевна ыя аразында бажыңынче халааш, уруунуң артык кышкы тонун, бөргүн эккеп берген. Кежик-кыс садыынга баргаш, акша ап алгаш, кара-таакпы ужун халапка таварышкан херээженни хуу автобуска олуртупкан. "Ыя ынчаардаа болза кижилер бот-боттарынга дузалажып чоруур болза, эки-ле-дир ийин" деп, иштинде ол боданган. Кежик-кыстың сагыжы ыя аңаа-даа бол, чиигеш кылынган.

НОМНАР ДУГАЙЫНДА

Хөлден көдээ журналист Бораш Серемааевич Ондарның **"Хая чугу"** болгаш **"Тыппазы чок тывызыктарым"** деп номнарынга хамааржыр. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейден Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы **Кызыл-оол МОНГУШ** "Тыппазы чок тывызыктарым" деп номнуң дугайында мынча деп бижип турар: "Чаа үениң байдалы-биле шүлүктээн тывызыктар номун республика типографиязынга парлап үндүрген деп дыңнаан мен. Республиканың библиотека фондузунга саттына берген дижир чораан. Ынчалзажок ховар дээн ол номну көдээ библиотекаларже чорутпайн турар дээр. Эш-өөрзүрек, биче сеткилдиг шүлүкчү эжим Бораш Серемааевичиниң номнарын сонуургааш, ону ном садыгларындан, библиотекалардан-даа тыппадым. Кайыын тып ап болурул деп айтырыглыг мен ийин".

Тыванның ном үндүрер чери **"Культ личности и политические репрессии"** деп аттыг барымдаалыг номну орус дылда парлап үндүрген дээрзин **"Мемориал" ниитилелиниң баштаар чери** дыңнадып турар. Номну ниитилелдиң кежигүнү, күшажылдың хоочуну Достак-оол Бүкүлдүрешович Монгуш чыып тургускан. Ында Тывага болуп турган ханныг репрессияларның караңгы хүннериниң дугайында ховар материалдар, документилер кирген, ооң кол-ла сорулгазы — төөгүнүң балалбас арыннары-биле номчукчуларны таныштырары.

Чагаалар допчулалын Вера КУУЛАР кылган.

турар.

"...Чогаалды номчааш, кончуг сонуургадым, үүге дээрге сөөлгү салгалдарның кижилери-биле эгин-кожа чурттап, эдержип, харын-даа дакпыр-дакпыр куда апарган бис. Мен бодап көөрүмге, "Ондарларның төөгүзү" эртем-шинчилел ажылы база бооп турар. К-Э.К.Кудажының соонда бодунуң төөгүзүн бижээн ийиги кижи Сегбе Аралдүүевич болур. Ийиде, ол ном тыва дыл, чогаал өөренип турар өөреникчилерге, студентилерге дузалал литература бооп болур" деп, автор бижип турар. Чугаа ном сайгарылгазының дугайында чоруп турар болганда, номчукчуларның санал-оналы, күзээшкиннери албан турар ужурлуг дээн бодалды Оскал-оол Куулар дараазында одуруглар-биле илереткен: "...Чогаалда Сегбе Аралдүүевич үүгле бодунуң төрел бөлүүнүң төөгүзүн бижээн. Ынчангаш ооң адын "Өгбелерим төөгүзү" дээн болза ажырбас, а бир эвес ном улаштыр бижиттине берзе, "Ондарларның салгалы" деп адаарын чамдык номчукчулар саналдап турар.

Төрел бөлүк чонну — оларның дөгерезин хаара тудуп бижиири нарын болбайн аан. Делгем кылдыр бижиир сорулга салдынгаш, ол чедир күүсеттинмейн бааргa, "өкпележи" бээри ында. Бир төрел бөлүк дугайын бижиирде, чер азы аал-чурт аайы-биле тодаргай каш-каш салгалдарны азы үени көргүзер дээрден башка, амыдырал-чурттарга кончуг дүргени-биле бурунгаарлап турар үве болганда, шуптузун хаара тудуп деп үве, чугаажок, берге. Чоннуң санал-оналы үнелиг. Автор чагаазын: "Сегбе Аралдүүевичиниң карак кызыл ажылын демдеглевестиң аргазы чок. Архив материалдары-биле хөй ажылдап, улуг назынныгларның чугаазын бижип, демдеглеп ап чорааны номну бижиирингe улуг идиг болган. Баштайгы номнуң чырыкче үнгенинге сорук кирип, чогаадыкчы ажылын уламчылаарын күзеп каалыңар" дээн домактар-биле чагаа доозулган.

Дараазында бо чагаа база ном дугайында. Кызылдың №9 гимназиядан башкы **Ондар Содунамович АЛДЫН-ООЛ** "Номун номчааш..." деп эгелиг чагаазын Ондар Аракчааның **"Төрээн бойдус төлдери бис"** деп номунга тураскаадып, ону мындыг одуруглар-биле бижээн:

"...Үүлдүмович бистиң аравыста ам чок. Аныяанда-ла кончуг тура-соруктуг кижи, ындыгларны бистиң черге эрес эр дижир үве. Ооң шүлүк бижий бергенин дыңнаан чамдык улус школага өөренген эвес, канчап шүлүк бижиир боор деп пат кайгаар турду. Ынчалзажок "күзээнин чедип алыр, сураанын тып алыр" дээри дег, сөөлүнде барып, ол 4-5 шүлүк номнарының автору апарды. Эртем-билиг чок кижи дээш, кызаттырып, хынаттырып, "ужур идиптер" дээн кузум сеткилдиглерни кулаан кызып алгаш, дыңнап эртип, аскежиин көрген. Аракчаа Үүлдүмовичиге шүлүк бижиирингe аргасүмезин берген эш-өөрү хөй, улуг четтиргенин оларга илередип, черге чедир мөгейип чораан кижи. Ол талантылыг, кайгамчык ажылгыр, чогаадыкчы бодалдыг. Тыва дылынга орус дылды холувайн бижиир кижилериниң бирээзи ол деп бодаар мен. Ооң шүлүктерин сайгарып көөр болза, тыва чугаа тургузуун канчаар чараштыр ажыглаанын эскерип каар ужурлуг" деп, автор үнелеп турар. Чырык өртемчейден чарлып чоруткан чоок кижилерин улус үнелеп, утпас дээш сактып, бодап чоруур. Ондар Содунамович база ол езулалды сагып, Ондар Үүлдүмовичиниң "Төрээн бойдус төлдери бис" деп ат-биле үнген сөөлгү шүлүктериниң номун сайгарып тура, "Тыванның куштарын, аңнарын бодунуң көрген-билгени-биле уругларга үве арттырбайн бижээн деп болур" дээн. Ондар Содунамович номдан ийи — "Итпик ыры" биле "Кодан" деп ат-биле бижиттинген шүлүктериниң сайгарылгазын чоруткаш, дараазында түннелди үндүрген: "Шүлүктериниң шуптузу улустуң аас чогаалы — кожамык ырларга дөмейлештир бижиттинген. Ооң ужурундан аяннажылгазы эки. Аас чогаалын эки билирин, бичиилерге ооң эптиг болурун ол бодап көрген болбайн аан. Деңнелгелерни ажыглааны — уран-чечениниң бир хевири, домактар чараш, кыска, билдингир, дорт эвес доора утка-биле тургустунган. Ондар Үүлдүмовичини кожамыкка салымныг кижи деп билир мен. Кижи чанынга кылаштап ора, чогаадып, ырлай бээр кижи болгай. Ондар Үүлдүмович бистиң аравыста шүлүкчү бооп арткан".

Алексей Тевектиң **"Чеди назын"** деп номунга хамаарыштыр Өвүр кожуунуң Дус-Дагдан **Тас-оол Санчыевич ДОНГАК** мынчаар бижип турар: "Номну меңээ адрестээш чорудупканынга амыхууда дыка өөрээн мен. Бо ном, ылаңгыя аныяк-өскенге база өгбүле тудуп эгелээн аныяктарга, ужур-чаңчылдар сагыырынга дузалаар. Кижи амытанның 7 назынының шуптузун аңгылап сайгарып каан тергиин эки демдеглелдер-дир. Алексей Кара-Саловичиниң номунуң II-ги кезээнде назы-харның езусагылгаларының дугайында дыка эки бижээн-дир. Оон ынай орнукшудулгага хамаарыштыр сүмелерни, чаңчылдарны бижээни өөредиглиг". "Чеди назын" деп номну номчааш, Тас-оол Санчыевич ооң ажыктыын, өөредиглиин демдеглевишаан, кижилериниң назынының кыска бооп, улустуң аныяанда хорап турарын хомудал-биле бижээн. Арагага сундулуг болбазын, оът-сиген тыртпазын, кадыын камнаарын, чылыг идик-хеп кедерин чагып турар.

Дараазында бо чагаа Сүт-

Культура амыдыралы

ЫРЛАЖЫҢАР, ӨҢНҮКТЕР

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис Тыванын композиторларынын чогаадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Очурович Ооржакка ужурашкаш, "Шынның" хөй-хөй номчукчуларын болгаш бижикчилерин дүвүредип турар айтырыгларга харыылап бээрин дилээн. Ам оларның аразында болган чугааны силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс.

— Кара-Кат Очурович, элээн чылдарның дургузунда ырлар чыындызы чырыкче үнмейн келгенинге бистиң дыка хөй номчукчуларывыс хомудап турар.Оларга кандыг харыы берип болур силер?

— Шын айтырыг-дыр. Кезек үеде ырлар ному үнмээнин чон эскерип турары чөп. Ынчалза-даа ол айтырыг кичээнгейден дашкаар турбаан, ону сайгаржып, сүржүп турувуста, чөптүг база чөптүг эвес чылдагааннар уржуу-биле үе шөйүлген. Ооң кадында үш чыл дургузунда Тыванын композиторлар эвилели чок турган болгай. Чоокта чаа ону "Тыванын композиторларының чогаадыкчы эвилели" (ТКЧЭ) кылдыр эде адап тургускаш, мени даргазы кылдыр соңгааны ол.

Чаа ырлар номнарынга хамаарыштыр алырга мындыг: "Ыры-2002" деп ном чоокта үнген болгай. Улаштыр "Хөгжүмнүг хээлер" деп номда хөгжүм хереклелдеринге ойнаар чогаалдарны парлаан. Бо номнарны Кызыл кожуун биле бистиң эвилел белеткээш, парлаткан. ТКЧЭ ам бир чаа номну ("Ырлар чыындызы") бо чылын – юбилейлиг чылда чонга белек кылдыр белеткеп турар, удавас көстүп келир ном бо. Оон аңгыда Кызыл хоорай дугайында ырлар ному парлаттынар. База бир белен ном бар. Ол дээрге ургларга ырлар ному – "Арыкчыгаш". 2-3 ай эртерге, чырыкче үнүп келирлер.

Юбилейлиг чылда бир солун үүл – профессионал композиторлар аразынга "Эң чараш ыры" деп конкурсту эрттирер бис. Орта хөй чаа, чараш ырлар чаңгыланы бээр дээрзи чугаажок.

— Наадымда, Тиилелге хүнүнде болгаш өске-даа байырлалдарда, хүрештерге хөгжүм кааскалгазы кылдыр ол-ла артистер ырлажып, хөөмейлеп сыгыртыр. Чамдыкта мырыңай кандыг-даа кижи микрофонну сегирип алгаш, бадырып туруп бээр таварылгалар бар болгай. Чүге ындыгыл? Кулакка шоюгуп калган кижилерниң орнунга кажан-даа дыңнап пөкпезивис ыраажыларывыс — Николай Өлзей-оол, Кара-кыс Мунзук, Оюн Болдукпан база хөөмейжилер Кара-Сал Ак-оол, Ооржак Хунаштаар-оол, Максим Дакпай оларны чүге дыңнатпас ирги?

— Байырлалдың концерт-оюнун харыылап турар режиссердан бо айтырыг дортубиле хамааржыр. Шынап-ла, улуг артистеривистиң үнүн шуут дыңнавастаан болдур бис ийин. Ынчалза-даа ол частырыгны ам келир юбилей, байырлалдарывыста черле катаптавас боор бис. Тускай комиссия ол айтырыгны шиитпирлээр апаар.

— Сөөлгү үеде хөй-ле аныяк ыраажылар улуг сценаже үнүп турар апарган. Оларның концерт-оюнунуң шынары дыка куду. А кассеталарның шынарының дугайында чугаалаан-даа ажыы чок...

— Ындыг харын. Ажыкчарлыг чорукту ажыглап, сценаже кым-даа үнүп турар апарганын шупту эскерип турар бис. Бир талада, оларның аразындан ылап талантылар тыптып келир боор деп идегел база бар. А өске талазында – аялга-даа, сөсдомаа-даа ыры дээр аргажок, тааланчыг, кижизидикчи кандыг-даа утка чок боору кайы хөй. Анаа шимээн-дааш үндүрүп чоруур боор-дур. Кассеталар дээрге боттарының кара туразында кылып турары үүлү-дүр. Лицензия, үндүрүг, шынар дугайында, шынап-ла, чугаалаан-даа херээ чок. Кандыг-даа ажылды хоойлудүрүм езугаар кылыр ужурлуг болгай. Бо талазы-биле шыңгыы чугаа кылыр үе черле келген.

— Композиторлар болгаш чогаалчылар-биле кады ажыл дугайында ыраажы мен деп чоруур аныяктар шуут бодавайн турар аа?

— Ылап-ла сеткил-чүрээ-биле ыры дээш, хөгжүм, аялга дээш сагышсырап чоруур кижи, бодунуң адын бодап чоруур кижи "халтура" кылбас-тыр ийин. Чогаадыкчы дилээшкин кылып чоруур кижи бодунуун ыяап-ла тыва бээр, а белен кежик кажан-даа турбас, дерин төп ажылдаар херек. Аныяктардан аялга бижип алгаш, ону хынадып, сүмележип, чедер-четпезин айтып бээрин дилеп кээр кижилер шуут ховардыр. Ыраажыларның ырлаар чараш ыры тыппас ужуру база ында. Композиторларда чаа, чараш ырлар чок эвес-ле болгай, чүгле үр үеде кады, демниг ажылдажылгадан чедиишкин үнер, чаа "сылдыс" ынчан кывар.

Бо интервьюдан аныяктар өөредигни алыр боор. Ынчангаш бодунга хамаарыштыр четпестерин эскерип, чон мурнунче үнерде бүгү талазы-биле эттинип-чазаныр ужурлуг. Чүгле аныяктар эвес, а профессионал ыраажылар база ырының сөс-домаан тода ырлаар талазы-биле ажылды күштелдирер болза эки. Концерттерге ырының авторларын ыяап-ла чарлаар херек. Тыва телевидение "Хөгжүмнүг байыр" болгаш өске-даа дамчыдылгаларынга ырларның авторларын чарлавас азы титрлерге биживес таварылгалар кайы хөй болдур ийин. Ыры-биле салгалдарывысты кижизидер деп бодаар болзувусса, бо бүгү четпестерже кичээнгейни углаар ужурлуг бис.

Черле ынчаш үстүнде айтырыгларга хамаарыштыр чогуур хемчеглерни ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызы ап чорудар боор дээрзинге идегел улуг.

Светлана БАЛЧЫР,
"Шынның" корр.

Төрүттүнген хүнүн – биле, угбай!

Бистиң угбавыс **Елизавета Андреевна ШАЛГАННЫҢ** апрель 10-да 60 харлаанынга холбаштыр аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, бүгүдеге экини күзедивис!

Шагаан-Арыгда дуңмалары, угбазы.

ЮБИЛЕЙЖЕ ЧАЛАП ТУР

Апрель 23-24 хүннеринде Сүт-Хөл кожуунну Бора-Тайга суурга аныяк ыраажыларның **"СҮМБЕР-УУЛА — 2004"** деп эстрада ырларының мөөрейи болур. Чылдың-на эртер бо мөөрейниң 10 чыл юбилейинче күзелдиглерни чаладывыс. Киржикчилерниң харназыны 15-19 болур.

"Сүмбер-Уула — 2004" силерни чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

Чөөн-Хемчикке чылдың эртер АЪТ ЧАРЫЖЫНЫН

программазы:

- Маргылдаага киржир аъттарны бүрүткээри **апрель 10-да 9.00-10.00 шакка** чедир.
- Аът чарыжы 5 хевирге эртер **11.00 шактан 15.00 шакка** чедир.
- Аныяк 16 харга чедир мөгелерниң хүрежи — **12.00-15.00 шакка** чедир (паспорттуг келир).
- Байырлыг хаашкын болгаш аалчыларны үдээри — **15.00-16.00 шак.**

Болур чери: Чадаана хоорай.

ХАЙГААРАЛ ЧОРУДУУН КИИРГЕН

"Тыва Республиканың Хереглекчилер эвилелиниң "Дилги фермазы" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелге хамаарыштыр Тыва Республиканың Арбитраж судунуң № А-69-455 (04-11) херээниң талазы-биле 2004 чылдың март 23-те тодаратканын езугаар (юридиктиг адрези: 667002, Кызыл хоорай, оң талакы эрик) хайгаарал чорудуун киирген. Ол черниң түр эргелекчизинге 630099, Новосибирск хоорайның 3А бажыңында №48 офис адресте бүрүткээн "СМСОАУ" дээр коммерцияга хамаарышпас эштежилгениң кежигүнү Николай Харитонович Суртаевти томуйлаан.

Бууран дугайында херекти чугаалажып көөр **суд хуралы 2004 чылдың июнь 23-те 15 шакта** дараазында черге эртер: 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100. Парлалга бажыңы.

Кредиторларның негелделерин бо чарлалды парлаан хүнден 30 (үжен) хонук иштинде дараазында адреске хүлээп алыр: 667001, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 4.

Бир таварылганың уланчызы

ЧИКТИГ САМОЛЁТ

Солуннуң эрткен үндүрүлгезинде апрель 4-те Улан-Батордан Абаканче ужуп бар чорааш, айыыл-халап болур часканының ужун Кызылдың аэропортунга хонар ужурга таварышкан АН-26 шериг-транспорт самоледунуң дугайында кыска медээни берген турган бис. Чүү ындыг самолёдул, кандыг авиакомпанияга хамааржырыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келири чугаажок. Маңаа немей үүнү чугаалап болурул?

26582 борт дугаарлыг АН-26 чүүк самоледу IRBIS дээр казахстан авиакомпанияга хамааржыр. Сөөлгү медээлерден алырга, Шивилиг артының кырынга, 5400 метр бедикке ужуп чорда, оң талакы шимчедикчизи ажылдавастаан. Божуудалаш хондуруушкунну Кызылдың аэропортунга кылырын экипаж шиитпирлээн. Сөөлүнде хынап көөрге, оң талакы шимчедикчиниң хүртүзү чок болган, а ол ышкаш оң талакы фюзеляжтың шывыында болгаш иллюминаторда бир дөрбелчин метр хемчээлдиг үрелиишкиннер бар болган.

Ооң-биле чергелештир "Совершенно секретно" деп интернет-үндүрүлгениң 2002 чылдың октябрьда берген медээ-дыңнадыындан алырга, үстүнде ады кирген IRBIS дээр чүүк сөөртүр авиакомпания өске күрүнеиң танып алыр демдектерин, тодаргайлаарга, Төп Африка Республиканың авиакомпаниязының, ажыглааш, хөлчок улуг аас-дылбиле холбашкан турган Виктор Буттуң адын база бо компаниябиле холбап турар. Кымыл ол? Каттышкан Нациялар Организациязының эксперттери Виктор Бутту 90 чылдарның ортан үезинде УНИТА-га ок-чепсек болгаш шериг дериг чедирип турган кол кижи кылдыр санап турар.

Агентилелдер медээлериннен.

ЧОГААДЫКЧЫ КЕЖЭЭ

Тыва улустуң аас чогаалының сураглыг суртаалчызы, эртемден, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Ондар Киш-Чалааевич ДАРЫМАНЫҢ 70 чыл оюнга ооң чырык адынга тураскааткан **чогаадыкчы кежээ апрель 10-да 12 шакта Алдан-Маадыр суурнуң Культура бажыңынга болур.**

Ооң бижээн номнарының делгелгези, ажыл, амыдыралын көргүскен видео-көргүзүглер болур, оон аңгыда:

1. Аас чогаалының жанрларын (тоол, тывызык,кожамык, оюн-баштак чугаалар) күүседиринге мөөрей болур. Мөөрейниң тиилекчилерин шаңналдар манап турар.

2. Республика солуннарынга парлаттынган, чырыкче үнмээн тоолдар, тывызыктар, кожамыктарның тиилекчилеринге шаңналдарны база тыпсыр.

Сүт-Хөл кожуунну культура килдизи, оргкомитет.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Март 23-те бистиң эргим киживис **Владимир Севильбаевич МОНГУШТУ** сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү үлешкен дуңмавыстың чаңгысклассчыларынга, кады ажылдап, чурттап чораан эштеринге, Дүрген суурнуң чурттакчыларынга, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, чонувуска каража-качыгдалывысты үлешкени дээш мөгейдивис.

Кады төрээннери, хөй санныг чоок төрелдериннен.

Ынак эжим, ургларымның авазы, Хорум-Даг ортумак школазынга башкылап чораан **Мария Санчай-ооловна ООРЖАКТЫ** сөөлгү орукче үдежип, бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген кады төрээннеринге, чаңгысклассчыларывыска, кожуунну өөредилге килдизинге, Хорум-Дагның, Алдан-Маадырның школалар коллективтеринге, суму чагыргаларынга, бүгү чонувуска, Сүт-Хөлдүң эмнелге коллективинге, ырак-чооктан келген төрелдеривиске, ургларымның эш-өөрүнге четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ээзи, урглары.

Бай-Тайга кожуунну чагыргазы, кожуунну өөредилге килдизи, Хемчик ортумак школазының дирекциязы Аксы-Барлык, Шуй, Тээли школаларынга үр чылдарда үре-түннелдиг химия башкылап ажылдап чораан Улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажылдың хоочуну, методист башкы

Хертек (Саморода) Базыровна ХОМУШКУНУҢ

үр эвес аарааш апрель 5-те мөчээни-биле ооң ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9334. Чагыг 48.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.